
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Δ. Ν. Κούτρα, *Ἡ ἔννοια τοῦ φωτός εἰς τὴν Αἰσθητικὴν τοῦ Πλωτίνου*, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Ἀθήναι 1968. 8ο, σσ. 115 (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 2).

Μὲ τὸν τίτλο ποῦ ἔδωσε στὸ βιβλίον του ὁ συγγρ. ὑπόσχεται στὸν ἀναγνώστη του νὰ παρουσιάσῃ τὴν ἀποψη τοῦ Πλωτίνου πάνω στὴν οὐσία τοῦ φωτός καὶ στὴ λειτουργικὴ σχέση του μὲ τὴ φυσικὴ καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ ὁμορφιά. Ἀλλὰ ἡ προσφορὰ τοῦ βιβλίου δὲν εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν ὑπόσχεση τοῦ τίτλου του. Τὸν κ. Κούτρα ἀπασχολεῖ ὄχι ἡ ἔννοια ἀλλὰ ἡ μεταφορὰ τοῦ φωτός, καὶ μάλιστα ὄχι εἰδικὰ στὴν Αἰσθητικὴ, ἀλλὰ γενικὰ σὲ ὅλη τὴ φιλοσοφία τοῦ Πλωτίνου.

Τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου: Πρόλογος (9-10), Εἰσαγωγὴ (11-13), Τὸ σύστημα τοῦ Πλωτίνου (15-19), Ἡ μεταφορὰ τοῦ φωτός (20-28), Ἡ εἰκὼν τοῦ ὀφθαλμοῦ (29-34), Ἡ διδασκαλία τῶν τριῶν ὑποστάσεων (35-58), Θεωρητικὴ ἐξέτασις τοῦ καλοῦ (59-101), Συμπέρασμα (103-106), Βιβλιογραφία (107-112), Πίναξ κυρίων ὀνομάτων καὶ ὄρων (113-115).

Στὸν πρόλογο ὁ συγγρ. μᾶς λέει ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ Πλωτίνου, ἡ τέχνη ἔχει μεταφυσικὴ προέλευση καὶ ὅτι ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου ἔχει ἐπίκαιρο χαρακτήρα, γιατί ἡ σύγχρονη τέχνη ἀναζητεῖ μεταφυσικὰ στηρίγματα.

Στὴν εἰσαγωγὴ προγραμματίζει νὰ ἐξετάσῃ τὴν Αἰσθητικὴν τοῦ Πλωτίνου σὲ συνάρτησιν μὲ ὅλη τὴ φιλοσοφία του καὶ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ φῶς καὶ τὴν ὄραση, τὴν ὀντολογικὴ ἀξία τοῦ ἔργου τῆς τέχνης καὶ τὴν πνευματικὴ καταγωγὴ του, τὸν ρόλο τοῦ καλλιτέχνη ἀνάμεσα στὴν ἰδέα καὶ στὸ καλλιτέχνημα, τὸν συμβολικὸν χαρακτήρα τοῦ καλλιτεχνήματος, τὴν ὕλη, τὴν ὑποκειμενικὴ θεώρησιν τοῦ ὀραίου καὶ τὴν ὀρμὴν τῆς ψυχῆς νὰ ἐνωθῇ μὲ τὴν πρώτη ἀρχὴ τοῦ εἶναι.

Στὸ πρῶτον κεφάλαιον δὲν παρουσιάζει, ὅπως θὰ περίμενε ὁ ἀναγνώστης, τίς βασικὰς τουλάχιστον γραμμὰς τοῦ συστήματος τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου, ἀλλὰ ἀναφέρεται στίς ἱστορικὰς προϋποθέσεις τῆς φιλοσοφίας του καὶ στίς σχέσεις του μὲ τὴν πνευματικὴν παράδοσιν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ. Στὸ δεύτερον κεφάλαιον, ποῦ, ἂν καὶ περιορισμένο σὲ ἔκτασιν, πρέπει νὰ τὸ θεωρήσωμε ὡς τὸ κεντρικὸν τῆς μελέτης, ὑπάρχει ἡ ἐκθεσις γιὰ τὴν παράστασιν τοῦ φωτός στὴν φιλοσοφίαν τοῦ Πλωτίνου. Στὸ τρίτον κεφάλαιον ὁ λόγος ἀναφέρεται στὸ μάτι. Ὁ Πλωτίνος μιᾶν γιὰ τὸ μάτι καὶ γιὰ τὴν ὄρασιν ἄλλου κυριολεκτικὰ καὶ ἄλλου μεταφορικὰ. Ἀλλὰ ὁ συγγρ., ἐρμηνεύοντας τίς πηγὰς του, δὲν κάνει διάκρισιν ἀνάμεσα στὴν κυριολεξίαν καὶ στὴν μεταφορὰ. Στὸ τέταρτον παρουσιάζει τὴν μεταφυσικὴν θεωρίαν τοῦ Πλωτίνου γιὰ τίς τρεῖς πρώτες ἀρχὰς τοῦ εἶναι, δηλ. τὸ Ἔνα, τὸν Νοῦ καὶ τὴν Ψυχὴν. Στὸ πέμπτον, τὸ τελευταῖον

κεφάλαιο, ο συγγρ. αναφέρεται γενικά στις έννοιες τῆς αἰσθητικῆς θεωρίας τοῦ Πλωτίνου, δηλ. λέει ὅσα θὰ εἶχαν τὴ θέση τους στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου. Στὸ Συμπέρασμα του ὁ συγγρ. δὲν ἀφήνει νὰ διαφανῆ κανένα συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἔρευνά του. Πρόκειται μόνο γιὰ μιὰ συγκεφαλαίωση τῶν ὄσων εἶπε γενικά γιὰ τὴν τέχνη, τὴν ὁμορφιά καὶ τὶς ἀρχές της.

Ἡ οἰκονομία τοῦ βιβλίου: Ὁ συγγρ. ἐξαντλεῖ τὸ θέμα του μέσα σὲ τέσσερις μόνο σελίδες (24-27). Ὅσα προηγοῦνται καὶ ὅσα ἀκολουθοῦν δὲν προσφέρουν τίποτα νέο. Ἀνισομέρεια στὴ διάρθρωση τῆς ὕλης. Βασικὲς παραλείψεις στὴ βιβλιογραφία. Ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις ποὺ ἔχομε ad hoc ἐργασίες γιὰ εἰδικὰ θέματα ποὺ θίγει ὁ συγγρ., οἱ ἐλλείψεις εἶναι αἰσθητές. Ἀπὸ τὰ 89 βοηθήματα τοῦ βιβλιογραφικοῦ πίνακά του ὁ συγγρ. παραπέμπει μόνο σὲ 21, καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἢ παραπομπὴ εἶναι γενικὴ, χωρὶς εἰδικὴ ἀναφορὰ σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ ἔργου. Ἀταξία καὶ στὶς ὑποσημειώσεις.

Ὁ συγγρ. δὲν εἶναι κύριος οὔτε τοῦ γλωσσικοῦ ὄργάνου του. Πλήθος ἀντιφάσεις στὸ τυπολογικὸ («χωρὶς ἀπώλειαν τῆς ταυτότητός του καὶ τῆς ἑαυτοῦ οὐσίας» 25), νεολογισμοὶ («κλιμάκωσις» 11), ἀσυνταξίες («ἀπὸ δύναμις γίνεται ἐνέργεια» 29), ἀνακολουθίες («ἡ ὄντολογικὴ ἐξασθένησις τοῦ καλοῦ ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς αὐτοῦ καὶ τὸν βαθμὸν ἐνότητος» 91), ἀκυρολεξίες («τὸ φῶς ὡς ἐνέργεια εἶναι ἀσώματον ἐστερημένον [ἀντὶ ἀπηλλαγμένον] πάσης σωματικῆς ιδιότητος» 24), ἄστοχες ἐκφράσεις («ἡ πολικότης αὐτῆ τοῦ νοῦ εἶναι δύο φάσεις» 55), ταυτολογίες («τὸ σκοτεινὸν ἔρεβος» 23) κ.ἄ.

Πέρα ἀπὸ τὴ μέθοδο καὶ τὴ γλώσσα, ἡ ἐργασία χωλαίνει σὲ τεκμηρίωση. Ὁ συγγρ. φαίνεται συχνὰ νὰ πιστεύη ὅτι οἱ σκέψεις του ἔχουν τὸ αὐτόνοητο κύρος ποὺ τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀναφερθῆ σὲ πηγές. Πιὸ συχνὰ φαίνεται νὰ ὑποστηρίζη τὶς πιὸ ἀντιφατικὲς θέσεις. Ἐπίσης πολλὲς ἐρμηνευτικὲς ἀπόψεις δὲν τὶς βεβαιώνει μὲ ἀναφορὲς στὸ κείμενο, πράγμα ποὺ φέρνει σὲ δύσκολη θέση τὸν ἀναγνώστη, γιατί δὲν εἶναι πάντα φανερὸ ἂν πρόκειται γιὰ σκέψεις τοῦ Πλωτίνου ἢ τοῦ κ. Κούτρα. Ἀλλὰ καὶ στὶς ἀναφορὲς του στὸ κείμενο ὁ συγγρ. δὲν εἶναι ὅλες τὶς φορὲς ἀξιόπιστος. Ὑπάρχει ἓνα πλήθος παρανοήσεις καὶ ἐρμηνεῖες ἀθθαίρετες ἢ λειψές. Τέλος φαίνεται νὰ μὴν ὑποψιάζεται ὅτι κάποιοι ὄροι, ποὺ μεταφέρει ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Πλωτίνου στὸ δικό του αὐτούσιους καὶ χωρὶς ἐρμηνεῖα, δὲν ἔχουν τὴν ἴδια σημασία στὴν ἀρχαία καὶ στὴ σημερινὴ ἐποχὴ. Ἔτσι ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ δρόμο στοὺς σημασιολογικοὺς συμφορμούς.

α) Ἀντιφάσεις: Ἀπὸ τὴ μιὰ ὑποστηρίζει ὅτι ὀλόκληρη ἡ φιλοσοφία τῶν μετακλασσικῶν χρόνων εἶναι θεοκεντρικὴ, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ Πλωτίνου ἡ θρησκευτικὴ συνείδηση ἔχει ξεπέσει (18). Ἀπὸ τὴ μιὰ ὅτι «ἡ φυγὴ ἐκ τῶν αἰσθητῶν καὶ ἡ ἐχθρότης πρὸς τὸν κόσμον τῶν φαινομένων γίνεται σύστημα τοῦ νεοπλατωνισμοῦ» (17/18), καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅτι ὁ Πλωτίνος «ὡς Ἕλληνας ἀγαπᾷ τὸν αἰσθητὸν κόσμον καὶ τέρπεται αἰσθητικῶς ἀπὸ τὸ κάλλος αὐτοῦ» (23). Ἀπὸ τὴ μιὰ ὅτι ἡ τέχνη «δὲν ἀναζητεῖ τὴν γνῶσιν» (65), καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅτι «κατὰ τοὺς Ἕλληνας ἡ τέχνη εἶναι γνῶσις» (72). Ἀπὸ τὴ μιὰ ὅτι «ἡ ἐννοια τῆς ὑποστάσεως δὲν ὑπάρχει οὔτε εἰς τὸν Πλάτωνα οὔτε εἰς τὸν Ἀριστοτέλη» (37/38), καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅτι «ἡ διδασκαλία τῶν ὑποστάσεων ὑποτυπωδῶς ὑπάρχει ἤδη εἰς ἐπιστολάς τινὰς τοῦ

Πλάτωνος» (39). 'Από τῆ μιὰ ὅτι «κατὰ τὸν φωτισμὸν τῶν σωμάτων δὲν εἶναι τὸ φῶς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐξέρχεται ἑαυτοῦ, ἀλλὰ τὰ σώματα εἰσέρχονται εἰς αὐτό», καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅτι «προσπίπτουν ἐπὶ τῶν σκοτεινῶν ὄγκων τῶν ὕλικῶν σωμάτων χαράσσει τὰ περιγράμματά των» (25). 'Απὸ τῆ μιὰ ὅτι «ὅπως τὸ φῶς ἀπομακρυνόμενον ἐκ τῆς πηγῆς του, μέχρις ὅτου φωτίση τὸ συναντώμενον σῶμα, ὑφίσταται συμφυρόμενον καθ' ὁδὸν μὲ τὸ σκότος ὁλονὲν ἀπώλειαν ἐντάσεως, οὕτω καὶ ἐν τῇ μεταφυσικῇ τοῦ Πλωτίνου ὑφίσταται ἐν τῇ καθοδικῇ διατάξει τῶν ὑποστάσεων μέχρι τῶν σωμάτων καὶ αὐτῆς τῆς ὕλης ὄντικῆ ἐξασθένησις καὶ παντελῆς ἀμαύρωσις» (11), καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅτι «τὸ φῶς καταυγάζον τὰ ὑπ' αὐτὸ δὲν ὑφίσταται οὐσιαστικὴν μείωσιν. Ἡ ἀκτὶς αὐτοῦ ἐξερχομένη ἐκ τῆς πηγῆς τῆς παραμένει κατ' οὐσίαν εἰς τὴν οἰκειάν ἕδραν. Φωτίζουσα τὰ ἄλλα δὲν ἀναλίσκεται εἰς αὐτά. Παραμένει εἰς ἑαυτὴν ἀνεξάντλητος καὶ ἀσκέδατος» (25).

β) Παρανοήσεις τοῦ κειμένου: 'Αποδίδει στὸν Πλωτῖνο τὴν ἀποψη ὅτι ἡ φωτιὰ δὲν εἶναι σῶμα (24), ἐνῶ ὁ Πλωτῖνος δέχεται ὡς ἀσώματο μόνο τὸ φῶς. Τῆ φωτιὰ τῆ λέει *λεπτότατον τῶν ἄλλων σωμάτων, ὡς ἐγγὺς ὄν τοῦ ἀσωμάτου* (I 6 [1] 3, 21-22). 'Αντίθετα ὁ κ. Κούτρας συσχετίζει αὐτὸ τὸ χωρίο μὲ τὸ φῶς καὶ ὄχι μὲ τὴ φωτιὰ. Γιὰ νὰ δείξῃ (24) τὴν ἀποψη ὅτι ἂν τὸ φῶς ἦταν σῶμα, θὰ εἶχε ὀρισμένο τόπο καὶ δὲν θὰ ἦταν παντοῦ, παραπέμπει στὸ χωρίο V 2 [11] 2, 20-21. 'Αλλ' αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν ψυχῇ, ὄχι στὸ φῶς. Γιὰ νὰ δείξῃ (25) ὅτι ἡ φωτιστικὴ ἀκτίνα μὲ τὸ φωτισμὸ τῶν σωμάτων δὲν ἐξαντλεῖται καὶ δὲν σκοροπίζεται παραπέμπει στὸ χωρίο VI 4 [22] 7, 6-7. 'Αλλ' αὐτὸ ἀναφέρεται στὸ "Ἐνα, ὄχι στὴ φωτιστικὴ ἀκτίνα. Γιὰ νὰ δείξῃ ὅτι τὸ χρῶμα δὲν εἶναι φῶς (26), παραπέμπει στὸ χωρίο IV 5 [29] 7, 37-41. 'Αλλ' αὐτὸ δὲν δικαιώνει τὴ θέση του. Τὸ *ἀσώματον καλὸν* τοῦ Πλωτίνου (VI 3 [44] 16, 18-19) ὁ συγγρ. τὸ καταλαβαίνει ὡς ἀόρατη ὁμορφιά (65), τὴ στωικὴ *σμπάθεια* ὡς εὐπάθεια καὶ δεκτικότητα (30) καὶ τὸ *ἡλιοειδὴς* τοῦ Πλωτίνου (I 6 [1] 9, 31) ὡς «κάτοχος οἰκειῶν φωτὸς» (32). Τέλος τὸ χωρίο III 8 [30] 4, 8-10 *ὡσπερ οἱ γεωμέτραι θεωροῦντες γραφουσιν' ἀλλ' ἔμοῦ μὴ γραφούσης, θεωρούσης δέ, ὑφίστανται αἱ τῶν σωμάτων γραμμαὶ ὡσπερ ἐκπίπτουσαι*, τὸ καταλαβαίνει ἔτσι: «Παρομοιάζονται ὑπὸ τοῦ Πλωτίνου μὲ γραμμαὶς ἐκπιπτούσας ἐκ τῆς χειρὸς ἐν θεωρίᾳ διατελοῦντος γεωμέτρου» (50)!

γ) Αὐθαίρετες ἐρμηνεῖς: Γιὰ νὰ δείξῃ ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν Πλωτῖνο ἡ φωτιστικὴ πηγὴ δὲν ἐξαντλεῖται πάνω στὰ ἀντικείμενα (25), παραπέμπει στὸ χωρίο VI 8 [39] 18, 33 κ.π. 'Αλλὰ τὸ χωρίο αὐτὸ δὲν δείχνει μιὰ τέτοια ἀποψη. Στὸ χωρίο VI 7 [38] 21, 13-17 παραπέμπει, γιὰ νὰ δείξῃ τὴν ἀποψη ὅτι τὸ χρῶμα «προκύπτει ἐκ τοῦ ἀγῶνος φωτὸς καὶ σκότους» (26). 'Αλλὰ τὸ χωρίο αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται σὲ κανέναν ἀγῶνα. Στὸ χωρίο IV 5 [29] 7, 37-40 παραπέμπει, γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι τὸ χρῶμα «εἶναι τὸ πεδῖον ἀμοιβαίας πάλης καὶ διηθήσεως φωτὸς καὶ ὕλης» (26). 'Αλλὰ τὸ χωρίο αὐτὸ δὲν λέει τίποτα γιὰ «πεδῖον», «πάλην» καὶ «διήθησιν». Στὴ σ. 51 ἐπικαλεῖται τὸ χωρίο V 1 [10] 2, 20 κ.έ., γιὰ νὰ ἀποδώσῃ στὸν Πλωτῖνο τὴν ἀποψη ὅτι τὸ ἡλιακὸ φῶς φωτίζει καὶ χρωματίζει τὰ σύννεφα «χωρὶς νὰ ἐξέρχεται ἐκ τῆς ἐστίας του». 'Αλλὰ τὸ χωρίο αὐτὸ λέει μόνο ὅτι τὸ φῶς τοῦ ἡλίου φωτίζει καὶ χρωματίζει τὰ σύννεφα, δὲν λέει ὅτι δὲν βγαίνει ἀπὸ τὴν ἐστία του. 'Επίσης

χωρίς να στηρίζεται στο κείμενο, λέει για λογαριασμό του Πλωτίνου ότι η ψυχή φρασμένη στα όρια του νοῦ ἐρωτεύεται τὸν ἑαυτό της καὶ «αὐτοπαραδίδεται» (!) με ἐρωτική μανία (!) (19) καὶ ὅτι τὸ «λογικὸν συνειδέναι» εἶναι «ἐντακτικὴ ἀπορροή» τῆς ψυχῆς «ἐκ τῆς συνουσίας (!) μετὰ τοῦ νοῦ» (46). Τέλος ἀποδίδει στὸν Ἀριστοτέλη τὴν παρακάτω ἀποψη: «Ἔργον τῆς ποιήσεως εἶναι νὰ ἀποκαλύψῃ μέσω τοῦ στίχου τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος καὶ νὰ διδάξῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὸ δέον. Ἡ ἱστορία ἀντιθέτως, ἐκθέτουσα γεγονότα καὶ πράξεις ἀνθρώπων, ἐκφράζει ἀντικειμενικῶς τὴν πεζότητα τῆς ζωῆς εἰς ὅλην τὴν ἀμουσίαν αὐτῆς» (73). Ἀλλὰ ἡ ἀποψη τοῦ Σταγυρίτη εἶναι γνωστὴ: *Ἡ μὲν γὰρ ποιήσις τὰ καθόλου, ἡ δὲ ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει* (π. Ποιητ. 9, 1451b 6-7). Οὐτε νύξῃ γιὰ «δέον», «πεζότητα» καὶ «ἀμουσίαν». Πέρα ἀπ' αὐτὰ ὁ συγγρ. περνᾷ στὸ κείμενό του ὡς νεοελληνικοῦς ἀρκετοὺς ἀρχαίους ὄρους, ὅπως *παράδειγμα* (45, 51, 60, 63), *πλάνη* (33, 45), *συμπάθεια* (32), *κοσμεῖ* (49), *τίμιον* (94), *τιμιωτέρα* (41) καὶ *εἰλικρινές* (87, 97), ἐνῶ τοὺς ἀποδίδει τῇ σημασίᾳ τοῦ πλωτινικοῦ κειμένου, καὶ ὄχι τῇ νεοελληνικῇ.

δ) Λειψὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα: Στὴ σ. 15 λέει ὅτι ὁ Πλωτῖνος ἐπικαλεῖται πολλὰς φορὰς τὸ ὄνομα τοῦ Πλάτωνα, καὶ παραπέμπει γι' αὐτὸ μόνο στὸ χωρίο V 1 [10] 8, 10-14, ἐνῶ ὑπάρχουν 43 τέτοια χωρία. Στὴ σ. 29 ἡ παραπομπὴ στὸ ἔβδομο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου 32 (V 5) τοῦ Πλωτίνου δὲν φτάνει, γιὰ νὰ δείξῃ ὅτι τὸ φῶς δημιουργεῖ σχέση ἀνάμεσα στὸ μάτι καὶ στὸ ἀντικείμενο.

ε) Ἀνιστόρητες θέσεις καὶ παράτολμες γενικεύσεις: Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλωτίνου εἶναι κήρυγμα ἐπιστροφῆς στὶς τάξεις τοῦ πνεύματος (19), σὰν νὰ τίς εἶχαν ἐγκαταλείψει οἱ προηγούμενες γενιές, καὶ ὅτι ὁ νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος ἐπιζητεῖ νὰ ἰδρῦσῃ θρησκεία (19). Λέει ὅτι τῇ φωτιᾷ ὁ Ἡράκλειτος τὴν εἶδε ὡς νόμο τοῦ κόσμου καὶ ὅτι τὴν ἔβαλε πρὸ ψῆ-λᾶ καὶ ἀπὸ τὸ λόγο (22), ἐνῶ ὁ Ἐφέσιος φιλόσοφος τὴ θέλει νὰ πειθαρχῇ σὲ ὀρισμένους κανόνες καὶ τὸ δηλώνει: *Ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα* (ἀπόσπ. 30). Ἐπίσης ἀποδίδει στὸν Ἐμπεδοκλῆ τὴ στωικὴ ἔννοια τῆς *συμπαθείας* (30). Τέλος λέει ἀφοριστικὰ ὅτι «οἱ Ἕλληνες εἶδον τὸν αἰσθητὸν κόσμον ὡς σύμβολον τῆς υπεραισθητῆς πραγματικότητος» (35) καὶ ὅτι «διὰ τοὺς Ἕλληνας ὁ θεὸς ὡς πρόσωπον δὲν ὑπάρχει» (95).

Ἡ ἀναζήτηση τῆς προσφορᾶς αὐτοῦ τοῦ βιβλίου στάθηκε μάταιη. Κλείνοντάς το, μᾶς ἔρχονται στὸ νοῦ τὰ λόγια τοῦ Σωκράτη γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Ζήνωνα: «*Ἐπεὶ ἡμᾶς τοὺς ἄλλους φαίνεται ὑμῖν τὰ εἰρημένα εἰρησθαι*» (Πλάτ. Παρμ. 128b).

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Ν. ΡΟΥΣΣΟΣ

Δ. Π. Μαντζουράνη, *Ἡ παρὰ τὰ Κούναξα μάχη ὡς στρατιωτικὴ καὶ πολεμικὴ ἐνέργεια*, Θεσσαλονίκη 1967. 8ο, σσ. 51.

Ὅπως διαπιστώνει ὁ H. Bengtson, τόσον ὁ σκοπὸς τῆς Κύρου Ἀναβάσεως τοῦ Ξενοφῶντος, ὅσο καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἐξαρθήσεως αὐτοῦ τοῦ ἔρ-

γου του από τους παλαιότερους του αποτελούν ακόμη αντικείμενο της έρευνας¹. 'Ακριβώς συμβολή σ' αυτή την έρευνα είναι το βιβλίο του Δ. Π. Μαντζουράνη, «'Η παρά τὰ Κούναξα μάχη...», που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί ο συγγρ. δέν περιορίζεται μόνο στο θέμα που όρίζει ο τίτλος του, αλλά επεκτείνεται και εξετάζει πολλά άλλα συναφή προβλήματα της 'Αναβάσεως.

Ο συγγρ. είδε όρθά ότι δέν μπορούσε νά απομονώσει την «παρά τὰ Κούναξα μάχη» από τή στρατιωτική τέχνη και τις στρατηγικές θεωρίες εκείνων των χρόνων και γι' αυτό εξετάζει το θέμα του μέσα στα πλαίσια της εποχής σε συνάρτηση με τον Ξενοφώντα και τις ιδέες του. Έτσι αυξάνει το ενδιαφέρον και ή χρησιμότητα του βιβλίου.

Η μελέτη, χωρισμένη σε ένότητες - κεφάλαια με υπότιτλους στο περιθώριο, είναι εύσυνοπτη και εύχρηστη. Είναι δυνατό νά χωριστή σε τέσσερα κύρια μέρη: στην εισαγωγή (σ. 3-14), όπου εξετάζονται οι πηγές που αναφέρονται στην εκστρατεία των Μυρίων, ή κατάσταση του έλληνικού κόσμου και της Περσίας μετά το 404, ή προσωπικότητα του Κύρου και τὰ στρατιωτικά, και ή τακτική στο τέλος του 5ου και στην αρχή του 4ου π.Χ. αιώνα. Το τελευταίο αυτό τμήμα της μελέτης είναι από τὰ πιο ενδιαφέροντα, γιατί παρέχει σημαντικές πληροφορίες. Στο δεύτερο μέρος (σ. 14-31) εξετάζεται με λεπτομέρεια ή προπαρασκευή της εκστρατείας και εκθέτονται τὰ σχετικά με τή σύνθεση των αντιπάλων στρατευμάτων, ή όργάνωσή τους, ή πορεία του Κύρου, τὰ σχέδια και οι προθέσεις των αρχηγών των δύο στρατών. Το τρίτο μέρος (σ. 31-47) είναι αφιερωμένο στη μάχη στα Κούναξα (παράταξη των αντιπάλων, τὸ σχέδιο του έλιγμου του Κύρου, ή διεξαγωγή της μάχης και σχετικές κρίσεις). Τέλος, σάν επίλογος (σ. 47-51), εξετάζεται ή Κύρου 'Ανάβασις ως ιστορικό έργο και ο σκοπός που επέδίωκε νά επιτύχη ο Ξενοφών με αυτό.

Για τή διάρθρωση, που είναι άριστη, ή μόνη δυνατή παρατήρηση είναι ότι το κεφ. «'Η δύναμις του 'Ελληνικού» (σ. 26-27) θά ήταν ίσως καλύτερο νά ακολουθή άμέσως το κεφ. «'Η σύνθεσις του 'Ελληνικού» (σ. 17-21).

Παραθέτω μερικές παρατηρήσεις και κρίσεις πάνω σε όρισμένα σημεία της μελέτης, κυρίως για νά συζητήσω θέματα της έρευνας που θέτει ο συγγρ.

Στόν πρόλογο (σ. 3-4) ο συγγρ. τονίζει τή γενικότερη σημασία της αναβάσεως και της καθόδου των Μυρίων και υπογραμμίζει ότι απέδειξε τήν αδυναμία του Περσικού κράτους, άποψη που γενικά είναι δεκτή. Σημειώνω πώς στην αρχαιότητα πρώτος ο 'Ισοκράτης (Πανηγ. 146-149), όσο γνωρίζομε, κατέληξε σ' αυτό το συμπέρασμα και ότι αργότερα ο Πολύβιος (3, 6, 10), σε ένα κεφάλαιο της ιστορίας του, όπου εξετάζει τις διαφορές ανάμεσα στις αίτιες, τις άφορμές και τις αρχές των γεγονότων, τή θεωρεί σάν τήν πρώτη αίτία της εκστρατείας του Μ. 'Αλεξάνδρου: *ήν δέ πρώτη μὲν ή τῶν μετὰ Ξενοφώντος 'Ελλήνων ἐκ τῶν ἄνω σατραπειῶν ἐπάνοδος, ἐν ή πᾶσαν τήν*

1. Einführung in die alte Geschichte⁸, Μόναχο 1965, σ. 99: «Die Tendenz der "Anabasis des Kyros, und das Mass der Abhängigkeit Xenophons in dieser Schrift von seinen Vorgängern sind in der Forschung noch sehr umstritten». Πρβ. Του Ιδιογ, Griech. Gesch.⁴, σ. 256, όπου και ή πρόσφατη βιβλιογραφία.

Ἀσίαν διαπορευομένων αὐτῶν πολεμίαν ὑπάρχουσαν οὐδείς ἐτόλμα μένειν κατὰ προσωποῦν τῶν βαρβάρων.

Στὴν ἐξέταση τῶν πηγῶν (σ. 5 καὶ 48) ὁ συγγρ. παρατηρεῖ πολὺ ὀρθὰ ὅτι ὁ Ἔφορος (ποῦ χρησίμευσε ὡς κύρια πηγή στὸν Διόδωρο) δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ Κύρου Ἀνάβασις τοῦ Ξενοφῶντος δὲν ἐκτιμήθηκε στὴν ἀρχαιότητα ὡς ἱστορικὸ ἔργο, ἀδιάφορο ἂν γιὰ ἄλλους λόγους διασώθηκε. Ἐδῶ μπορῶ νὰ προσθέσω ὅτι καὶ σήμερα, ὅταν εἶναι δυνατὴ ἡ σύγκριση τῶν Ἑλληνικῶν τοῦ Ξενοφῶντος μὲ σύγγραμμα ἄλλου ἱστορικοῦ ποῦ πραγματευεῖται τὰ ἴδια γεγονότα (δηλ. μὲ τὰ Ἑλληνικά τῆς Ὁξυρρύγχου), ἡ σύγκριση ἀποβαίνει εἰς βάρος τοῦ Ξενοφῶντος.

Τὸ κεφάλαιο «Τὰ στρατιωτικὰ καὶ ἡ τακτικὴ...» (σ. 10-14) εἶναι ὀπωσδήποτε ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον καὶ κατατοπιστικὸ, καὶ μάλιστα γιὰ τὴ σύσταση τῆς σπαρτιατικῆς φάλαγγας γενικὰ καὶ εἰδικότερα γιὰ τὶς μάχες τοῦ Δηλίου (424), τῆς Μαντινείας (418), τοῦ Πακτωλοῦ (395), τῆς Κορωνείας (394) καὶ τῶν Λεύκτρων (371). Ὁ συγγρ. διατυπώνει ἐδῶ ὅτι «δῶγμα τῆς σπαρτιατικῆς κλασικῆς τακτικῆς ἦτο ἀφ' ἑνὸς ἡ ἐμμονὴ εἰς τὴν κάμψιν τοῦ ἀντιπάλου καὶ δι' αὐτῆς ἡ ἐξασφάλισις τῆς νίκης, ὅχι ὅμως καὶ ἡ ἐπὶ πολὺ καταδίωξις, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀσφάλεια». Ὁ συγγρ. ὀρθὰ δέχεται πῶς κάτω (σ. 43-44) ὅτι ὁ Κλέαρχος δὲν ἐξετέλεσε τὴ διαταγὴ τοῦ Κύρου, γιὰτὶ ὑπερεκτίμησε αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ δῶγμα τῆς ἀσφάλειας.

Στὴ σ. 19 ἡ σύγκριση ἀναλογίας στρατοῦ καὶ ἀρμάτων τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ Κύρου φαίνεται νὰ δικαιῶνῃ τὸ συλλογισμὸ τοῦ συγγρ. γιὰ τὴν κανονικότητα τῆς συνθέσεως τῶν μονάδων. Πάντως νομίζω ὅτι τὸ ζήτημα τῆς ἀναλογίας στρατοῦ καὶ ἀρμάτων στὸν Περσικὸ στρατὸ πρέπει νὰ ἐξετασθῇ στὸ σύνολο του καὶ ὄχι νὰ ἐξαχθοῦν συμπεράσματα μόνον ἀπὸ μία μάχη.

Στὴ σ. 29 (στὸ κεφ. «Δύναμις, σύνθεσις καὶ ὀργάνωσις τοῦ βασιλικοῦ στρατεύματος») ὁ συγγρ. γράφει: «Τὸ βασιλικὸν στρατεῦμα παρατεταγμένον κατὰ ἔθνη, ἐν πλαισίῳ πλήρει ἀνθρώπων ἕκαστον τὸ ἔθνος ἐπορεύετο (Ἄν. 1, 8, 9), δηλ. εἰς βάθος 100 ἀνδρῶν, θὰ ἔπρεπε νὰ κατέχη ἕκτασιν 9 χιλιομέτρων». Δὲν νομίζω ὅτι τὸ βάθος τῆς βασιλικῆς παρατάξεως εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθῇ ἀπὸ τὸ ἐν πλαισίῳ πλήρει ἀνθρώπων, γιὰτὶ τίποτα δὲν μᾶς λέει ὅτι τὸ πλαισίον αὐτὸ ἔχει βάθος 100 ἀνδρῶν. Τὸ πλαισίον-ἔθνος, ποῦ ἀναφέρει ὁ Ξενοφῶν, εἶναι διάταξη μᾶλλον πορείας παρὰ μάχης, καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. δίνει τὴ γνώμη τοῦ J. KROMAYER, *Antike Schlachtfelder*, IV, 234-5 καὶ 237, ποῦ σύμφωνα μὲ αὐτὴ «γίνεται δεκτὸν ... τὸ βάθος τῶν ὀκτῶ ἀνδρῶν διὰ τὴν ἑλληνικὴν παράταξιν καὶ ἀναγνωρίζεται ὡς σημαντικῶς μεγαλύτερον τὸ βάθος τοῦ Περσικοῦ, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ καθορίζεται τοῦτο» (σ. 30), καὶ «τοῦτο ἐξάγεται ἀπὸ τὸ χωρίον ἐν πλαισίῳ πλήρει ἀνθρώπων ἕκαστον τὸ ἔθνος ἐπορεύοντο, δύναται ὅμως νὰ ἐξικνηται τὸ βάθος ἀπὸ 8 μέχρις 100 ἀνδρῶν».

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα οἱ ὑπολογισμοὶ τοῦ συγγρ. γιὰ τὸ μῆκος τῆς παρατάξεως τῶν στρατῶν τοῦ Κύρου καὶ τοῦ βασιλέως εἶναι ἐνδιαφέρουσες ὑποθέσεις, ποῦ δὲν μποροῦν ὅμως νὰ ἀποδειχθοῦν. Ἀρκεῖ τὰ στρατεύματα τοῦ βασιλέως ἢ τοῦ Κύρου νὰ εἶναι παρατεταγμένα σὲ βάθος π.χ. 50 ἢ 75 ἀνδρῶν, γιὰ νὰ μεταβληθῇ ἡ εἰκόνα τῆς μάχης. Καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν βασιλικῶν στρατευμάτων πρέπει νὰ εἶναι πάρα πολὺ ἐξογκωμένος, ὅπως γενικὰ εἶναι ἐξογκωμένοι ὅλοι οἱ ἀριθμοὶ τῶν Περσικῶν στρατευμάτων σὲ ὅλες τὶς μάχες ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα ὡς τὴν Ἰσσοῦ. Ἀλλὰ ὁ Κτησίας

(Πλουτ. Ἄρτ. 13) καὶ ὁ Ἔφορος (ποῦ πιθανότατα ἔχει πηγή τὸν Κτησία - Διοδ. 14, 22) περιορίζουν τὸ στρατὸ τοῦ βασιλέως σὲ 400.000 ἄνδρες. Μιὰ μάχη στὰ Κούναξα, ὅπου ἡ ἀναλογία τοῦ στρατοῦ τοῦ Κύρου πρὸς τὸ στρατὸ τοῦ βασιλέως εἶναι 1 : 4 περίπου, εἶναι πολὺ πιθανή. Καὶ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Κτησίας, ποῦ ἦταν γιαιτρὸς τοῦ Ἄρταξέρξη, γνώριζε καλύτερα ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα τὶς δυνάμεις τοῦ βασιλέως, εἶναι εὐλογη. Ἔτσι δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω μὲ τὸ συμπέρασμα τοῦ συγγρ.: «Καθ' ἡμᾶς οἱ παρεχόμενοι ὑπὸ τοῦ Ξενοφώντος ἀριθμοὶ εἶναι ἀκριβεῖς, διότι εὐρίσκονται εἰς ἰσορροπίαν μεταξὺ των, ἐνισχύονται ἀπὸ τὴν ἀναλογίαν τῶν ἀρμάτων, ἐπεβεβαιώθησαν μετὰ τὴν μάχην, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὸ βασιλικὸν στράτευμα, καὶ ἠλέγχθησαν ἀπὸ μεταγενεστέρους ἱστορικοὺς, οἱ ὅποιοι τοὺς περιώρισαν εἰς τὴν καθαρῶς μάχιμον δύναμιν. Θὰ ἦτο ἄλλωστε ἀστεῖον, ἀριθμὸς 15-20.000 ἀνδρῶν ἐν παρελάσει νὰ προκαλέσῃ ἐντύπωσιν εἰς τὴν Ἐπύαξαν, τῆς ὁποίας ὁ σύζυγος, ὁ Συέννεσις, ἀσφαλῶς θὰ διέθετε μεγαλύτεραν δύναμιν». Στὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο ἄς παρατηρηθῇ ὅτι στὴν Ἐπύαξα δὲν προκάλεσε ἐντύπωση τὸ στράτευμα τοῦ Κύρου (ἀσχέτως ἀριθμοῦ) ἐν παρελάσει, ἀλλὰ τῆς προκάλεσε φόβος, ὅπως καὶ στοὺς ἄλλους βαρβάρους, ἡ εἰκονικὴ ἐπίθεση-ἀσκησις τῆς ἐλληνικῆς μόνον ὀπλιτικῆς φάλαγγας, ποῦ εἶχε δύναμιν γύρω στοὺς 10.000 ἄνδρες (πρβ. Ἄν. 1, 2, 17-18): *Ἐκ δὲ τούτου θάττον προΐόντων σὺν κραυγῇ ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου δρόμος ἐγένετο τοῖς στρατιώταις ἐπὶ τὰς σκηνάς, τῶν δὲ βαρβάρων φόβος πολὺς, καὶ ἦ τε Κίλισσα ἔφυγεν ἐπὶ τῆς ἀρμαμάξης καὶ οἱ ἐκ τῆς ἀγορᾶς καταλιπόντες τὰ ὄνια ἔφυγον... Κύρος δὲ ἦσθη τὸν ἐκ τῶν Ἐλλήνων εἰς τοὺς βαρβάρους φόβον ἰδών.*

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ κεφάλαια ποῦ ἀναφέρονται στὴ διεξαγωγὴ τῆς μάχης (σ. 36-47). Ὁ συγγρ., χρησιμοποιοῦντας ὅλες τὶς ἀρχαῖες πηγές καὶ τὴ σύγχρονη βιβλιογραφία, προσπαθεῖ νὰ δώσῃ μιὰ πλήρη καὶ με συνοχὴ περιγραφὴ τῆς μάχης. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Κλέαρχος δὲν ἐξετέλεσε τὴ διαταγὴ τοῦ Κύρου νὰ ἐπιτεθῇ μὲ τοὺς Ἕλληνας μισθοφόρους ἐναντίον τοῦ κέντρου τῆς ἐχθρικῆς παρατάξεως, ὅπου βρισκόταν ὁ βασιλεὺς, γιατί ἐφρόντισε περισσότερο γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ στρατεύματός του παρά γιὰ τὴ νίκη τοῦ Κύρου. Ὁ συγγρ. ὑποθέτει ὅτι ἡ διαταγὴ αὐτὴ τοῦ Κύρου δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Κλέαρχος ἔπρεπε νὰ ἐπιτεθῇ λοξὰ κατὰ τὴ μάχη, ὅπως ὑποστηρίζεται (βλ. J. KROMAYER, *Antike Schlachtfelder*, IV, 235, MANTZOYRANH, σ. 35, σημ. 6), ἀλλ' ὅτι ἔπρεπε ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη νὰ μεταβάλλῃ τὴ διάταξιν τῆς παρατάξεως, ἔτσι ποῦ ὁ ἐλληνικὸς στρατὸς νὰ βρεθῇ στὴ διεξαγωγὴ τῆς μάχης ἀντιμέτωπος μὲ τὸ κέντρο τῆς ἐχθρικῆς παρατάξεως. Δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἄποψη τοῦ συγγρ. εἶναι πιὸ λογικὴ καὶ πιὸ σύμφωνη μὲ τὴ στρατηγικὴ, καὶ σήμερα καὶ στὴν ἀρχαιότητα.

Ἀλλὰ θὰ πρέπη νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ παραδεγμένη γνώμη ὅτι ὁ Κύρος διέταξε λοξὴ ἐπίθεση στηρίζεται στὸ κείμενο τοῦ Ξενοφώντος (1, 8, 12: [Κύρος] *τῷ Κλεάρχῳ ἐβόα ἄγειν τὸ στράτευμα κατὰ μέσον τὸ τῶν πολεμίων, ὅτι ἐκεῖ βασιλεὺς εἶη*). Ὁ Πλούταρχος ὁμοίως, ποῦ, ὅπως μᾶς λέει, θαυμάζει τὸν Ξενοφῶντα γιὰ τὴ ζωντανὴ καὶ σαφῆ περιγραφὴ τῆς μάχης καὶ ποῦ ἀσφαλῶς τὸν μεταχειρίζεται ὡς πηγὴ του (λέει ὅτι θὰ τὸν συμπληρώσῃ μονάχα σὲ μερικὰ σημεία—καὶ ἔτσι μᾶς δίνει τὸ ὄνομα «Κούναξα» γιὰ τὸν τόπον τῆς μάχης, ποῦ ὁ Ξενοφῶν τὸ παραλείπει), μεταχειρίζεται δυὸ φορὲς (Ἄρτ. 8), στὴ θέση τοῦ ἄνω, τὸ ἀντιτάσσω καὶ τάσσω: *Ἀμαρτόντος δὲ Κύρου... οὐχ ἦττον ἡμαρτεν, εἰ μὴ καὶ μᾶλλον, Κλέαρχος ἀντιτάξαι κατὰ τὸν*

βασιλέα μὴ θελήσας τοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ προσμίξας τῷ ποταμῷ τὸ δεξιόν, ὡς μὴ κυκλωθεῖη καί: καίτοι Κύρος τὸ συμφέρον οὐκ ἠγνόησεν, ἀλλ' ἐκεῖ Κλέαρχον ἐκέλευσε τάττεσθαι κατὰ μέσον. Γιατί ὁ Πλούταρχος, πού ἡ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα εἶναι ὀλοφάνερη καὶ ἀπὸ τὶς λέξεις πού μεταχειρίζεται στὰ δύο χωρία του (βλέπε καὶ ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗ, σ. 39 σημ. 6), χρησιμοποιεῖ τὸ ἀντιτάξαι καὶ τάττεσθαι; Εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ ὁ Πλούταρχος δυσκολευόταν νὰ καταλάβῃ πῶς ὁ Κύρος μπορούσε νὰ διατάξῃ τὸν Κλέαρχο νὰ ἐπιτεθῇ λοξά, καὶ εἴτε θεώρησε ὅτι τὸ ἄγειν τοῦ Ξ. ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸ ἀντιτάξαι, εἴτε διόρθωσε τὸν Ξ. σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Πιθανῶς ὁ Πλούταρχος εἶδε κάποια ἀνωμαλία στὴν περιγραφή τοῦ Ξ. καὶ ἔτσι φαίνεται νὰ δικαιοῦν τὴν ἄποψη τοῦ συγγρ.

Θὰ ἤθελα πάντως νὰ σημειώσω μιὰ λεπτομέρεια, πού φαίνεται νὰ ἐνισχύῃ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ διαταγή τοῦ Κύρου ἐσήμαινε λοξὴ ἐπίθεση. Ὁ ἴδιος ὁ Κύρος μετὰ τὴν «νίκη» τῶν Ἑλλήνων, ὅταν εἶδε νὰ διαγράφεται κυκλωτικὴ κίνηση τοῦ ἀντιπάλου στρατοῦ, ἐπιτέθηκε λοξά («προφανῶς ἐκ τοῦ πλαγίου») γράφει ὁ συγγρ. στὴ σ. 40) ἐναντίον τοῦ ἱππικοῦ τοῦ βασιλέως, γιὰ νὰ «πραγματοποιήσῃ ὅ,τι ὁ Κλέαρχος, ἀπειθῶν, παρέλειψεν». Λοιπὸν ὁ Κύρος δὲν ἔκρινε τὴ λοξὴ ἐπίθεση ὡς σφάλμα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος τὴν ἐπιχείρησε, καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ τὴν διέταξε καὶ στὸν Κλέαρχο, ὅπως λέει ὁ Ξενοφῶν. Ἐὰν ὅμως πραγματικὰ ἡ διαταγή τοῦ Κύρου εἶχε τὴν ἐννοια ἀλλαγῆς τῆς παρατάξεως πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη, τότε ὁ Ξενοφῶν τὴν μετέβαλε χρησιμοποιώντας τὶς λέξεις ἐβόα ἄγειν μὲ σκοπὸ νὰ παρουσιάσῃ στρατιωτικὰ τελείως ἀσύνητη τὴ διαταγή τοῦ Κύρου καὶ νὰ δικαιολογήσῃ ἔτσι τὴν ἀνυπακοή τοῦ Κλέαρχου. Καὶ πραγματικὰ ὁ Ξενοφῶν εἶναι πολὺ ἐπιεικὴς γιὰ τὸν Κλέαρχο, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Πλούταρχο (Ἄρτ. 8, πρβ. ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗ, σ. 44).

Στὸ τελευταῖο κεφ. «Ἡ Κύρου Ἀνάβασις τοῦ Ξενοφῶντος ὡς ἱστορικὸν ἔργον» (σ. 47-51), ὁ συγγρ. προσπαθεῖ κυρίως νὰ δείξῃ ὅτι ὁ Ξ. δὲν ἐπιζητεῖ νὰ προβάλλῃ τὸν ἑαυτὸ του ἢ νὰ ἀπαντήσῃ στὴν Ἀνάβαση τοῦ Σοφαινέτου, ἀλλὰ νὰ διαδώσῃ μὲ τὴν Ἀνάβασή του τὴν «πανελλήμιον σκέψιν, ἡ ὁποία πάντοτε [τὸν] καθωδήγει εἰς τὰς ἐνεργείας του» (σ' αὐτὴν ὀφείλεται καὶ ἡ ἀπόπειρα ἰδρύσεως πόλεως στὸν Πόντον, 5, 6, 15 κ.έ.). Ἐὰν ὁ Ξ. ἀναφέρῃ τὴ δύναμη τῶν Λακεδαιμονίων, τοῦτο ὀφείλεται, κατὰ τὸν συγγρ., στὴν πίστη του ὅτι «συμφέρον ... τῆς Ἑλλάδος γενικῶς [ἦτο] νὰ ὑπηρετηθῇ ... ἡ ἐλληνικὴ πολιτικὴ διὰ τῆς κατὰ συμβεβηκὸς ἰσχυρᾶς Σπάρτης». «Ἡ Ἑλλάς ... ὡς μονὰς πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ χρειάζεται τὴν ἡγεμονίαν ἐνὸς ἰσχυροῦ στοιχείου, τὸ ὁποῖον νὰ ἐκπροσωπῇ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς σχέσεις τὴν πολιτικὴν τῆς ...». Ὅτι ὁ Ξ. στὰ ἔργα του ἐπιχειρεῖ νὰ διαδώσῃ τὶς πολιτικὰς καὶ κοινωνικὰς ἰδέες του, εἶναι γενικὰ δεκτό¹. Καὶ παρόμοιες ἰδέες μὲ τὸν συγγρ. σχετικὰ μὲ τὸ σκοπὸ τῆς Κύρου Ἀναβάσεως ἐκφράζει κυρίως ὁ Α. Körte². Σύμφωνα μὲ αὐτὸν ὁ Ξενοφῶν θέλει νὰ δείξῃ ὅτι ἡ Σπάρτη καὶ

1. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν Κύρου Παιδεία, πρβ. Χρ. ΠΕΛΕΚΙΑΗ, Histoire de l'ephebie attique, Παρίσι 1962, σ. 23.

2. Die Tendenz von Xenophons Anabasis, Neue Jahrbücher, 1922, σ. 15 κ.έ. Πρβ. P. MASQUERAY, Xenophon Anabase (ἐκδ. Budé), 1, σ. 7, σημ. 1.

ἢ Ἀθήνα, ὡς σύμμαχοι, θὰ μπορούσαν νὰ κυριαρχήσουν στὴν Ἑλλάδα, ὅπως τὸ ἀποδεικνύει ἡ ἐκστρατεία τῶν Μυρίων, ὅπου ὁ Σπαρτιάτης Χειρίσοφος καὶ ὁ Ἀθηναῖος Ξενοφῶν διοίκησαν μαζὶ τὸ στρατό. Ἀσφαλῶς ὅλα αὐτὰ εἶναι ὀρθά, ἀλλὰ εἶναι δύσκολο—καὶ ἴσως πιὸ δύσκολο γιὰ τὴν ἀποψη τοῦ Körte—νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι τέτοιος ἦταν ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ Ξενοφῶντος. Ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Ξενοφῶν ἔγραψε κυρίως γιὰ νὰ προβάλῃ τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ ἀπαντήσῃ στὸν Σοφαίνετο εἶναι πάντοτε ἐλκυστική. Ὁ Ξενοφῶν π. χ. ἐκεῖ ὅπου διηγεῖται πὼς ἔδωσαν εὐθύνες οἱ στρατηγοὶ ἔμπρὸς στὴν ἐκκλησία τοῦ στρατοῦ (5, 8), ἀναφέρει μὲ δυὸ λόγια τὴν καταδίκη τῶν στρατηγῶν Φιλησίου, Ξανθικλῆ καὶ Σοφαινέτου, ἐνῶ ἀφιερώνει ὀλόκληρο τὸ κεφάλαιο στὴν ἀπολογία του καὶ στὴν πανηγυρική ἀθώωσή του¹.

Οἱ ἀμφιβολίες πού ἐκφράζει ὁ συγγρ. (σ. 5 καὶ 51) γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς Ἀναβάσεως πρὸ τοῦ 380 π. Χ. (ἀποψη τοῦ P. Masqueray) εἶναι, νομίζω, βασικὰ ὀρθές.

Τέλος, ἐνῶ συμφωνῶ μαζὶ του ὅτι ἡ αἰτία πού ἔγραψε ὁ Ξενοφῶν τὴν Ἀνάβαση μὲ ψευδώνυμο δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ στὸ γεγονός ὅτι ἦταν ἐξόριστος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, δὲν μπορῶ εὐκόλα νὰ δεχθῶ ὅτι «μὲ πιθανότητα δύναται νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν προσπάθειαν νὰ διαδώσῃ τὰς πολιτικὰς του ιδέας καὶ νὰ ἄρῃ τὴν παρεξήγησιν τῶν Μυρίων ὡς στρατεύματος...». Ἡ ἐξήγησις πού δίνει ὁ Πλούταρχος (De gloria Atheniensium 345E) ὅτι: *Ξενοφῶν μὲν γὰρ αὐτὸς ἑαυτοῦ γέγονεν ἱστορία, γράψας ἂ ἐστρατήγησε καὶ κατορθώσε, καὶ Θεμιστογόεινι περὶ τούτων συντετάχθαι τῷ Στρακασίῳ, ἵνα πιστότερος ἢ διηγούμενος ἑαυτὸν ὡς ἄλλον, ἑτέρῳ τὴν τῶν λόγων δόξαν χαριζόμενος, εἶναι πιὸ πιθανή.*

Τελειώνω μὲ μερικές μικρὲς παρατηρήσεις: Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ συμφωνήσῃ μὲ τὴ γενίκευσιν «Ὁ πόλεμος ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς Ἱστορίας καὶ τὸ κυριαρχοῦν στοιχεῖον τῆς ζωῆς τῶν λαῶν» (σ. 10).

Ὁ συγγρ. θὰ ἔπρεπε νὰ παραπέμψῃ στὸν F. JACOBY, Fgr Hist., καὶ ὄχι στὴν παλιὰ ἔκδοσιν MÜLLER, FHG. Ἐπίσης πολὺ χρήσιμη θὰ ἦταν γιὰ τοὺς Ἑλληνες μελετητὲς μιὰ βιβλιογραφία τοῦ Ξενοφῶντος, ἰδιαιτέρα ὅλων τῶν ἐλληνικῶν ἐκδόσεων, στερεότυπων καὶ σχολιασμένων, καθὼς καὶ τῶν μελετῶν γιὰ τὸν συγγραφέα. Γιὰ τὴν ξένη βιβλιογραφία θὰ ἔφτανε, νομίζω, μιὰ παραπομπὴ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἐνημερωμένα βιβλιογραφικὰ βιβλία, ἢ ἐλληνικὴ ὅμως θὰ ἦταν ἰδιαιτέρα χρήσιμη.

Μὲ τίς ἀρετές τῆς (ἐνημέρωσις, ἀκρίβεια, λιτότητα, ἀφαίρεσις τῶν περιττῶν καὶ ἀνάλυσις τῶν χρήσιμων λεπτομερειῶν) ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ κ. Δ. Μαντζουράνη ἀποτελεῖ μιὰ σοβαρὴ ἐπιστημονικὴ συμβολὴ στὰ προβλήματα πού μᾶς θέτει ἡ Κύρου Ἀνάβασις τοῦ Ξενοφῶντος καθὼς καὶ στὰ στρατιωτικὰ πράγματα τῆς ἀρχαιότητος. Οἱ συζητήσεις πού μπορεῖ νὰ προκαλῇ μεγαλώνουν ἀκόμη περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον τῆς. Μὲ τὴν ἔλλειψιν πρόχειρων βοηθημάτων στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα γιὰ τὸ φοιτητὴ καὶ τὸν καθηγητὴ τῆς μέσης παιδείας, εἶναι ἐπίσης ἓνα πολύτιμο μικρὸ βιβλίον, ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ καταφύγῃ γιὰ νὰ λύσῃ ἓνα πλῆθος ἀπὸ μικρὲς ἀπορίες πού ἀναφέρονται

1. Πρβ. MASQUERAY, ὁ.π., II, σ. 185.

στον Ξενοφῶντα, στην Ἀνάβαση, στὰ στρατιωτικά τῶν Ἑλλήνων (σύνθεση μονάδων, τακτική, στρατηγικές ἀπόψεις) καὶ στην πολιτική κατάσταση στην Ἑλλάδα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα. Ἰδιαίτερα τονισμένες εἶναι ἐπίσης οἱ σχέσεις Ἑλλήνων καὶ περσικοῦ κράτους μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο καὶ οἱ ἐπιπτώσεις τῆς ἐκστρατείας τῶν Μυρίων γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ πνεύματος ποὺ ὀδήγησε τελικὰ στην ἐκστρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στην Ἀσία.

ΧΡΥΣΗΣ ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ

Demetrius J. Georgacas, The Name Asia for the Continent; its History and Origin, περ. Names 17 (1969) 1-90.

Γενικότερος σκοπὸς τοῦ συγγραφέα εἶναι νὰ παρουσιάσῃ τὴν ἱστορία καὶ τὰ συναφῆ ἑτυμολογικὰ προβλήματα τῶν τριῶν μεγαλυτέρων ὀνομάτων, τῶν παγκοσμίων τοπωνυμίων (world onomastics), ὅπως ὀνομάζει τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν κυριότερων ἡπείρων τῆς γῆς (world island), τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας. Μιὰ πρώτη ἀπόπειρα τῆς προθέσεώς του αὐτῆς ἀποτελεῖ ἡ παρῶσα διαπραγμάτευση τοῦ ὀνόματος Ἀσία.

Ἡ ἐργασία περιλαμβάνει στην ἀρχὴ μερικὲς παρατηρήσεις σχετικὲς μετὰ τὰ μεγάλα τμήματα τῆς γῆινης σφαίρας καὶ τὴ διάκρισή τους, καθὼς καὶ τὰ σύνθετα ὀνόματα ποὺ περιλαμβάνουν δυὸ καὶ τρεῖς ἡπείρους μαζί. Ὁ συγγρ. παρατηρεῖ ὅτι δὲν εἶναι τυχαῖο νὰ σημειώσῃ κανεὶς ὅτι ἡ Μεσόγειος θάλασσα βρέχει καὶ τὶς τρεῖς ἡπείρους μαζί: τὴν Ἀσία, τὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀφρικῆ, καὶ ὅτι ἡ Μεσόγειος εἶναι ἐκείνη ποὺ μᾶς βοηθεῖ νὰ διαιρέσουμε τὴν οἰκουμένη στις τρεῖς αὐτὲς ἡπείρους καὶ νὰ διακρίνουμε τὶς διαφορὰς των στὸ κλίμα, στὴ χλωρίδα, στὴν πανίδα, στοὺς λαοὺς ποὺ τὶς κατοικοῦν καὶ στὸν πολιτισμὸ τους. Μᾶς πληροφορεῖ ἀκόμα ὅτι τὶς πρῶτες μαρτυρίες τῆς διαιρέσεως αὐτῆς τὶς βρίσκει σὲ ἑλληνικὰ κείμενα τοῦ 5ου αἰ. π. Χ. καὶ ἴσως καὶ σὲ παλαιότερα. Τέτοιου εἶδους πληροφορίες μᾶς δίνουν κυρίως οἱ Ἴωνες φιλόσοφοι, οἱ ὁποῖοι διαιροῦσαν τὴν τότε «οἰκουμένην» στην Ἀσία, τὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Λιβύη (= Ἀφρικῆ).

Ὡστόσο τὰ ὀνόματα αὐτὰ τῶν τριῶν ἡπείρων, λέγει ὁ συγγρ., χρησιμοποιοῦνταν καὶ νωρίτερα, πρὶν ἀκόμα γίνον γινῶστές οἱ ἴδιες οἱ ἡπείροι. Καί, ὅπως συμβαίνει συνήθως, τὸ ὄνομα δόθηκε πρῶτα σὲ ἓνα μικρότερο μέρος, σὲ μιὰ μικρότερη δηλαδὴ περιοχὴ κάθε ἡπείρου καὶ ὕστερα ξαπλώθηκε καὶ ἔδωσε τὸ ὄνομα σ' ὀλόκληρη τὴν ἡπειρο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ συγγρ. μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἓνα δεῦτερο μέρος τῆς ἐργασίας αὐτῆς, τῆς σχετικῆς μετὰ τὸ ὄνομα Ἀσία, θὰ ἐξετάζῃ τὰ ὀνόματα *Μικρὰ Ἀσία* καὶ *Ἀνατόλια* καὶ ὅτι πρόκειται νὰ δημοσιεῖ τὸ περιοδικὸ Beiträge zur Namenforschung.

Τὸ ὄνομα τοῦ κ. Γεωργακά, γνωστὸ ἀπὸ τὶς πάμπολλες ἐργασίες του τὶς σχετικὲς μετὰ τοπωνυμολογικὰ θέματα, καὶ ἀκόμα τὸ γεγονός ὅτι εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ ἀφιερῶθηκαν, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος στην εἰσαγωγὴ (σ. 2), δυὸ πανεπιστημιακὰ ἔτη, καὶ ὅτι ἡ ἐρευνα διευκολύνθηκε μετὰ τὴν ἐνί-

σχυση δυο ἀμερικανικῶν ἰδρυμάτων, ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀρκετά, νομίζω, νὰ ἐγυρηθοῦν τὴν ποιότητα καὶ τὴν ἀξία τῶν ἐρευνῶν του.

Ἡ ἐργασία ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἐξῆς μέρη: I. Βιβλιογραφία, σ. 2-9, II. Γενικότητες γιὰ τὶς ἠπείρους καὶ γιὰ τὰ γῆινα τμήματα τῆς ὑδρογείου, σ. 9-18, III. Γενικὰ περὶ Ἀσίας, σ. 19-22, IV. Τὸ ὄνομα Ἀσία καὶ ἡ γεωγραφικὴ του ἐξάπλωση στὶς φάσεις τῆς σημασίας ἠπείρους, σ. 22-37, V. Οἱ ἐτυμολογίες ποὺ διατυπώθηκαν ὡς σήμερα γιὰ τὸ ὄνομα Ἀσία, σ. 37-66, VI. Ἡ ἐρμηνεία τῆς λέξεως Ἀσία, σ. 66-76, VII. Προσθήκες, σ. 77-86 καὶ VIII. Πίνακες, σ. 87-90.

Στὸ καθένα ἀπὸ τὰ δυο πρῶτα χωριστὰ κεφάλαια (I, II), ὁ συγγρ. παρακολουθεῖ μὲ σχολαστικὴ λεπτομέρεια τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν ἱστορία τῶν ὀνομάτων τῆς οἰκουμένης καὶ τῶν ἠπείρων, τὶς διαιρέσεις τοὺς σὲ μικρότερα τμήματα καθὼς καὶ τὴν ἐκτασὴ τους, ὅπως ἀναφέρονται ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας Ἴωνες φιλοσόφους καὶ ἱστορικούς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους ἱστορικούς ὄλων σχεδὸν τῶν χωρῶν τοῦ κόσμου. Ἐξετάζεται π.χ. ἡ ἐμφάνιση καὶ ἡ σημασία τῶν λέξεων: οἰκουμένη καὶ ἀνοικουμένη (=τὸ ἀκατοίκητο σύμπαν), ἠπείρος (=οἰκουμένη), Eurasiafrica, Eurasia, Evrasia, *Εὐρασία* (=Εὐρώπη+Ἀσία)¹, Australasia, *Αὐστραλία*, Australia (ἀπὸ τὸ λατινικὸν terra australis=νότια γῆ, γιὰτὶ auster εἶναι ὁ νοτιάς), Eurafica, Europasian, Afroasiatic, Afroasian, world island (=γιὰ τὶς ἠπείρους: Ἀσία, Εὐρώπη, Ἀφρική), *νέος κόσμος*, mundus novus, new world, America, old world (alte Welt), *ἡμισφαίριον*, hemisphere κλπ.

Στὸ μέρος III ἐξετάζονται γενικοὶ ὅροι σχετικοὶ μὲ τὴν Ἀσία, ὅπως π.χ. *Μεγάλη Ἀσία*, East, Orient, Asia Major, Far East Asia, Central Asia, Hither Asia, Nearer Asia, Western Asia, Far East, Near East, Middle East κλπ. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὀνομασίες αὐτὲς εἶναι, λέγει, χωρὶς ἰδιαιτέρη σημασία γιὰ τὶς χώρες καὶ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀσίας (εἶναι κυρίως ὀνόματα τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς διπλωματίας). Τέτοιες ὀνομασίες εἶναι π.χ. οἱ Anterior Asia, Orient, Vorderasien, West Asia, North Asia, Central Asia, South Asia, East Asia κλπ. Σὲ ἰδιαιτέρη παράγραφο γίνεται λόγος ἐπίσης γιὰ τὰ δυτικὰ σύνορα τῆς Ἀσίας.

Στὸ IV κεφάλαιο συζητεῖται ἰδιαιτέρα τὸ ὄνομα Ἀσία καὶ ἡ γεωγραφικὴ ἐξάπλωσή του στὰ διάφορα σημασιολογικὰ στάδια, τὰ ὁποῖα ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ ὄνομα μιᾶς μικρῆς περιοχῆς ἀρχικά, καὶ φτάνουν ὡς τὴ σημασία ἠπείρους, ποὺ ἔχει σήμερα. Παρακολουθεῖται πρῶτα ἡ λέξις στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ καὶ λατινικὴ γραμματεία, π.χ. στὴν ἰωνικὴ καὶ αἰολικὴ διάλεκτο ἔχουμε Ἀσίη πρῶτα καὶ ὕστερα Ἀσία (ἀνὰ γὰρ Ἀσίαν), παρακολουθοῦνται ἔπειτα ἄλλες διάφορες σχετικὲς ὀνομασίες ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς, ὅπως π.χ. ἓνα βουνὸ Ἀσία, ἓνα ἐπίθετο τῆς Ἀθηναῖς (Ἀθηναῖς Ἀσία) κλπ. Κατόπιν παρακολουθεῖται τὸ ὄνομα, ὅπως διαδόθηκε στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς γλώσσες, ὅπως Anatolia, Asia κλπ. Κυρίως ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα: *Μεγάλη Ἀσία* (Lesser

1. Στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ σχηματισμοῦ γεωγραφικῶν συνθέτων ὀνομάτων εἶναι ἤδη μεσν., πράγμα ποὺ διέφυγε τὴν προσοχὴ τοῦ συγγραφέα. Σημειῶνω π.χ. τὸ ὄνομα *Περσαρμενία* ποὺ ἀναφέρει ὁ Μαλάκας (Χρονικὸν 441, 18 ἐκδ. Βόννης).

Asia), Ἐνω Ἀσίη (καὶ Ἐνω Ἀσία), Κάτω Ἀσία, Asia provincia (romana), provincia Asia, ἢ ἰδίως Ἀσία, ἢ Ἀσία ἢ περὶ τὴν Ἰωνίαν.

Σὲ ἰδιαίτερη παράγραφο (σ. 29) παραθέτονται διάφορα ὀνόματα παράγωγα ἀπὸ τὸ ὄνομα Ἀσία, ὅπως: Ἀσιάς (sc. χώρα, ἡπειρος, φυλή), Ἀσίς (ἐν Ἀσίδι αἴη, δι' Ἀσίδος ἡπειροιο, Ἀσίς γαίη, πρβ. λατιν. *Asias, Asis*), Ἀσιος (Ἀσιος λειμών, Ζεὺς Ἀσεις=Ἀσιος), Ἀσία κόμη (Ἀσιοκωμήτης), Ἀσιάδης, Ἀσιαῖος, Ἀσιάτης (Ἀσιήτης), *Asianus, Ἀσιανός, Ἀσιεύς, Ἀσιών* (σ. 32). Συμπεραίνοντας ὁ συγγρ. λέγει ὅτι τὸ ὄνομα Ἀσία, ἀπὸ ἓνα ὄνομα ἑνὸς ὀρισμένου τόπου τῆς Ἀνατολῆς (γιὰ τοὺς Ἕλληνας) ποὺ εἶχε ἀρχικὰ (=Ἀνατόλια), ἀπλώθηκε ἔπειτα σιγὰ σιγὰ καὶ δῆλωσε τέλος ὀλόκληρη τὴν ἡπειρο (ἐδῶ ὁ συγγραφεὺς παραθέτει ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ τὰ ἔθνικα ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων· π.χ. Ἑλλάς σήμαινε ἀρχικὰ ἓνα μέρος τῆς Θεσσαλίας, τῆ Φθία, καὶ σιγὰ σιγὰ ὕστερα ὀλόκληρη τὴ χώρα).

Στὸ κεφάλαιο V ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἔτυμολογία τῆς λέξεως Ἀσία, ἀρχίζοντας μὲ μιὰ κριτικὴ ἐπισκόπηση καὶ συζήτηση ὅλων τῶν πιθανῶν ἀρχαίων καὶ ἀρχικῶν τύπων τοῦ ὀνόματος (προωθεῖ τὴν πρώτη προσπάθεια τοῦ Bossert [*Asia* 1946, 2-24]· ὁ Bossert, λέγει, δὲν τὰ συζήτησε ὅλα). Ὡς συμβολὴ τονίζει ἐδῶ ὁ συγγρ. τὸ γεγονός ὅτι ἔλαβε ὑπόψη του τὶς μαρτυρίες τῶν μυκηναϊκῶν ἐπιγραφῶν, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς Γραμμικῆς γραφῆς B ἀπὸ τὸν M. Ventris τὸ 1953.

Ἔτσι τὶς ἔτυμολογίες π.χ. ἀπὸ τὸ σανσκριτικὸ *ushas*=ἀρχ. ἑλλην. ἔως (ἡὼς=ἀγγή), δηλ. χώρα τῆς αὐγῆς καὶ συνώνυμη τῶν ὀνομάτων: Ἀνατολή, East, Anatolia, Nippon, ἢ ἀπὸ μιὰ ἐβραϊκὴ λέξη ποὺ σημαίνει μέση χώρα (μέσον σημεῖον) ἢ ἀτραπτερὴ χώρα (*Glanzland*), ἢ ἀπὸ τὴν ἀρχ. ἑλλην. λέξη *ἄσσαν* (=ἐγγύς, πρβ. *ἄγχι*), τὶς ἀπορρίπτει καὶ τὶς θεωρεῖ ἔτυμολογικὰ παιγνίδια (*etymological games*, σ. 38).

Ἐξετάζει ὁμοίως ὕστερα μιὰ μιὰ ὅλες τὶς σοβαρότερες σχετικὲς προτάσεις, εἰσηγήσεις καὶ προσπάθειες ποὺ ἔγιναν ὡς σήμερα, ἐφιστώντας τὴν προσοχὴ τοῦ συνετοῦ, ὅπως σημειώνει, ἀναγνώστη σὲ δυὸ ἀπ' αὐτές, οἱ ὁποῖες κατὰ τὴ γνώμη του χρειάζονται ἰδιαίτερη προσοχὴ καὶ συζήτηση καὶ ποὺ πιθανὸν νὰ ὀδηγήσουν σὲ μιὰ σωστὴ λύση. Οἱ διάφορες αὐτὲς προτάσεις καὶ προσπάθειες ἔτυμολογίας μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἐξῆς· ἐρωτᾶται δηλαδὴ:

1. Μήπως εἶναι λέξη αἰγυπτιακὴ, 2. Μήπως εἶναι κύριο ὄνομα (Ἀσιος, θηλ. Ἀσία), 3. Μήπως εἶναι ἡ ἑλλην. λέξη *ἄσις* (ἀπ' ὅπου Ἀσιος), πρβ. ἀρχαῖο χωρίο: Ἀσία διὰ τὴν ὕγρασιαν· ἄσις γὰρ λέγεται ἡ ὕγρασία, 4. Μήπως εἶναι ἡ ἑλλην. λέξη *ἄσιος*, ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἡσύχιος: *ἄσιος· προκόλιος* (δηλ. ἡπειρος περιτριγυρισμένη ἀπὸ νερό), 5. Μήπως εἶναι ἡ σημιτικὴ λέξη *asū*=ἀνατολή, πρβ. *Ἐθρῶπη*, ἀπὸ σημιτικὸ ἴσως *ereb*=δύση καὶ *erebu*=κάθουμαι (πρβ. ἐπίσης: Ἀνατολή—Δύση, East-West, Ostern-Western κλπ.), 6. Μήπως ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ ἑλλην. Ἀσσοσ (σ. 48-56), 7. Μήπως ἀπὸ τὸ χεττιτικὸ *aššuwā* (*assuwa*). Χαρακτηριστικὴ ἐδῶ εἶναι ἡ φράση τοῦ συγγρ. (σ. 61): «τελικὰ ἡ συνταύτιση τῶν λέξεων Ἀσία-Aššuwā εἶναι σχεδὸν ἀπὸ ὄλους παραδεκτὴ ὡς ἀληθοφανής», 8. Μήπως εἶναι ἡ χεττικὴ ἱερογλυφικὴ λέξη *āsi* (=καλὸς)+-i(j)a, πρβ. χεττ. -(u)wa=καλὴ γῆ, 9. Μήπως εἶναι λέξη τῆς Λουβικῆς (σ. 75) κλπ.

Κατὰ τὴν ἐξέταση καὶ συζήτηση ὄλων αὐτῶν τῶν γνωμῶν παρελαύνουν τὰ ὀνόματα γνωστῶν ἐρευνητῶν, ὅπως τῶν Sethe, Pape, Benseler, Fick, Prellwitz, Boisacq, Kiepert, Hrozny, Wackernagel, Sommer κ. ἄ., καὶ μνημονεύονται καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὶς λέξεις Ἑσιῶνη, Ἑσιονῆς, Ἑσιονία (σ. 52 κ.έ.) καὶ Ahhijavā (σ. 62 κ.έ.).

Τέλος στὸ κεφάλαιο VI, ξεκινώντας ὁ συγγρ. ἀπὸ τὴ μεθοδολογικὴ ἀρχή, ἂν πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὸ ὄνομα πρωτογενές (ἀρχικὸ) ἢ παράγωγο, καὶ στηριγμένος καὶ στὸ μυκηναϊκὸ ὕλικό, καταλήγει στὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα (σ. 75): "Ὅταν ἀποβιβάστηκαν οἱ Ἕλληνες στὴ Μ. Ἀσία συνάντησαν ἐκεῖ Χεττίτες καὶ ὀνομάστηκαν ἀπ' αὐτοὺς Assuna, ἴσως στὴν περιοχὴ τῆς Λυδίας, μὲ τὴν ἀρχικὴ προφορὰ *Aswa. Ἀπὸ τὸ *Aswa ὕστερα ἐπλασαν τὸ ἐπίθ. Ἀσφίος (=ās-wios)=Ἀσιος (=āsios καὶ āsios) καὶ τὸ θηλυκὸ *Ἀσφία (ās-wia)=Ἀσία (āsia καὶ āsia) κατὰ τὰ Βιθυνία, Ἰονία, Καρία, Μυσία, Παμφυλία, Φρυγία κ.ἄ.

Φυσικὰ τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον κεφάλαιο, ἀπὸ γλωσσολογικὴ ἀποψη, στὴν ἐργασία αὐτῆ τοῦ κ. Γεωργακά εἶναι τὸ κεφάλαιο αὐτό, ποῦ πραγματεύεται τὴν ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος Ἀσία. Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτό, ἔχω νὰ παρατηρήσω ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ κ. Γεωργακά δὲν βλέπω νὰ προσφέρῃ στὸν τομέα αὐτὸν κάτι τὸ νέο. Ἀπλῶς ὁ συγγρ. κάμνει μιὰ ἀξιολόγησι τῶν ἐρευνητικῶν προσπαθειῶν ποῦ ἔγιναν γιὰ τὴν ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος ἀπὸ ἄλλους. Ἀκόμα καὶ ἡ συσχέτισι τῶν μυκηναϊκῶν (καὶ τῆς Κνωσσοῦ καὶ τῆς Πύλου): a-si-wi-jo, a-si-wi-ja, μὲ τὰ Ἀσφίος, Ἀσφία, ἔγινε ἀπὸ ἄλλους.

Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ μελέτη του αὐτῆ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ μιὰ ἄριστη μονογραφία, ἢ ὁποῖα διαφωτίζει ἀπὸ κάθε πλευρὰ καὶ μὲ κάθε λεπτομέρεια τὶς διαφορὰς ἀπόψεῖς τῆς ἐτυμολογίας τῆς λέξεως Ἀσία καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἀποψη ποῦ δέχεται καὶ ὁ συγγρ. ὡς τὴ μόνη ὀρθὴ καὶ ποῦ τεκμηριώνεται θετικὰ μὲ τὴν παράθεσι μιᾶς ὅσο γίνεται πληρέστερης ἱστορίας τοῦ ὀνόματος.

A. I. ΘΑΒΩΡΗΣ

John W. Barker, Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick: Rutgers University Press, 1969. 80, σσ. liii, 614.

Ὁ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος καὶ ὡς βασιλεὺς καὶ ὡς ἄνθρωπος ἀνήκει εἰς τὰς συμπαθεστέρους μορφὰς τοῦ Βυζαντίου. Ἀτυχῶς ἐβασίλευσεν εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ αὐτοκρατορία δὲν διέσωζεν ἢ σκιὰν τῆς προτέρας ἀκμῆς τῆς καὶ μόνον ἢ ὅλως ἀπροσδόκητος ἐπέμβασις τοῦ Ταμερλάνου (1402) προεκάλεσε τὴν ὡς ἐκ θαύματος χαλάρωσιν εἰς τὴν τουρκικὴν πίεσιν καί, κατὰ τὸ πολλὰκις λεγόμενον, ἀνέστειλε τὴν πτώσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ ὀλόκληρον πεντηκονταετίαν. Τοῦτο καὶ μόνον δεικνύει τὴν σημασίαν τῶν χρόνων ἐκεῖνων. Ἐξ ἄλλου ἢ βασιλεία τοῦ Μανουήλ, κυρίως ἐκ τῆς αὐξανομένης ὀρμητικότητος τῶν Τούρκων ἀλλ' ἀκόμη καὶ ἐξ ἀφορμῆς τῆς προσω-

πικρότητος τοῦ ἰδίου τοῦ βασιλέως, δὲν εἶναι πενιχρὰ εἰς γεγονότα κρισιμώτατα. Ὁ ἀποκλεισμός καὶ ἡ πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1394-1402) παρὰ τοῦ Βαγιαζίτ, τὸ ταξίδι τοῦ Μανουήλ εἰς τὴν Δύσιν (1399-1402), ἡ προσωρινὴ ἐξασθένησις τῶν Τούρκων καὶ οἱ μεταξὺ τῶν διαδόχων τοῦ Βαγιαζίτ πόλεμοι (1402-1413), ἡ νέα πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1422), ἀλλ' ἐπὶ πλέον καὶ ἡ ἄνθησις τῆς βυζαντινῆς παρουσίας εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τέλος αἱ μεταξὺ Μανουήλ καὶ Ἰωάννου Ζ' προστριβαί—διὰ ν' ἀπαριθμήσωμεν μόνον τὰ σπουδαιότερα συμβάντα—εἶναι χαρακτηριστικὰ τῶν ἀλληπαλλήλων κρίσεων τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν στόχων τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς.

Ὡς πρὸς τὴν ἔρευναν τοῦλάχιστον ὁ Μανουήλ ἐστάθη κάπως τυχερός. Πρὸ αἰῶνος καὶ πλέον ἠξιώθη μακρᾶς καὶ ἐμπεριστατωμένης μελέτης παρὰ τοῦ Berger de Xivrey (1853), ἡ ὁποία ἐν μέρει καὶ σήμερον ἀκόμη διατηρεῖ τὴν χρησιμότητά της ἰδίως εἰς τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν πνευματικὴν δραστηριότητα τοῦ βασιλέως. Ἐπὶ πλέον δύο σημαντικώτατα ἐπεισόδια τῆς ζωῆς τοῦ Μανουήλ ἔχουν ἐρευνηθῆ ἐπισταμένως: τὸ περίφημον ταξίδι εἰς τὴν Ἰταλίαν, Γαλλίαν καὶ Ἀγγλίαν παρὰ τοῦ Vasiliev (1912) καὶ ἡ πρὸ τῆς ἀνόδου του εἰς τὸν θρόνον «βασιλεία» τοῦ Μανουήλ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην (1382-1387) ἐσχάτως παρὰ τοῦ πατρὸς Dennis (1960).

Προκειμένου περὶ νέου βιβλίου ἐπὶ θέματος τῆς τελευταίας περιόδου τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ἐπαναλαμβάνεται συχνάκις, ὅτι ἡ ἐκ νέου ἔρευνα καὶ δημοσίευσις δικαιολογεῖται ἐκ τῆς παρουσίας πηγῶν τελείως ἀπροσίτων εἰς τοὺς παλαιότερους ἐρευνητάς. Τοῦτο ἰσχύει κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον διὰ τὸ βιβλίον τοῦ Barker. Πράγματι, ὁ ὄγκος τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ κύκλου τοῦ Μανουήλ, ἡ μακρὰ σειρὰ τῶν Βραχέων Χρονικῶν, τὰ πολυπληθῆ ἔγγραφα—βυζαντινὰ καὶ δυτικὰ—, ἀκόμη καὶ τὰ ἔργα τοῦ ἰδίου τοῦ βασιλέως ἦσαν μόνον εἰς λίαν περιορισμένην κλίμακα γνωστὰ εἰς τὸν Berger de Xivrey. Εἰς τὴν ἐκτενῆ βιογραφίαν τοῦ Μανουήλ ὁ Barker ἐφιλοδόχησε ν' ἀξιοποιήσῃ πάντα τὰ νέα ταῦτα στοιχεῖα καὶ νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν σύνθεσιν ἐνὸς συγχρόνου καὶ ἀσφαλῶς χρησιμωτάτου ἔργου. Κατὰ μέγα ποσοστὸν τὸ ἐπέτυχεν.

Ἡ βιογραφία τοῦ Μανουήλ ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ πολιτικὰ πράγματα καὶ δὲν ἐπεκτείνεται εἰς θεώρησιν τῆς λογοτεχνικῆς δραστηριότητος τοῦ βασιλέως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θ' ἀπῆτει ἴσως ἰδιαιτέρον τόμον. Ἡ μελέτη στηρίζεται ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὴν ἐκ νέου ἀξιολόγησιν τῶν πηγῶν καὶ συχνότατα ὁ συγγραφεὺς μετὰ προσοχῆς ἐξετάζει προηγουμένας ἀπόψεις, πρὸς τὰς ὁποίας τὰ ἰδικὰ του πορίσματα διαφέρουν. Ἐν εἶδει εἰσαγωγῆς (σ. xxvii-liii) γράφονται ἀρκετὰ περὶ τῶν πηγῶν καὶ τῆς μεθόδου πού ἠκολούθησε κατὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ βιβλίου. Τὸ πρῶτον κεφάλαιον (σ. 1-83) ἀναφέρεται εἰς τὴν δρᾶσιν τοῦ Μανουήλ πρὸ τῆς ἀνόδου του εἰς τὸν θρόνον. Ἴσως τὸ ἀξιολογώτερον ἐπεισόδιον ὑπῆρξεν ἡ ὑπ' αὐτοῦ γενναία ἀντιμετώπισις τῶν Τούρκων ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ἡ ἐδραλώσις του εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, γεγονότα τὰ ὁποῖα τόσον ἐπιτυχῶς ἐμελέτησεν ὁ Dennis. Ἐννοεῖται ὅτι ἐνταῦθα ὁ Barker ἀκολουθεῖ τὰς ἐρεῦνας τοῦ Dennis, κατ' ἐπανάληψιν ὁμοῦς ὁδηγεῖται εἰς ἴδια συμπεράσματα. Οὕτω, σχετικῶς πρὸς τὰς διαπραγματεύσεις τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Μανουήλ μετὰ τοῦ Πάπα πρὸς ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν, τὴν πραγματοποιήσιν τῆς ὁποίας ἀποδέχονται ἄλλοι ἐρευνηταὶ (Dennis, Βακαλόπουλος), ὁ Barker πιστεύει (σ. 56 σημ. 152), ὅτι τοιοῦτον συμ-

πέρασμα δὲν εὐρίσκει ἀντίστοιχον θεμελίωσιν εἰς τὰς πηγὰς. Τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Μανουήλ (1391-1394), ἀπαρτίζοντα τὸ δεύτερον κεφάλαιον (σ. 84-122), ὁ συγγρ. βλέπει ὡς συνέχισιν τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰωάννου Ε' ἔναντι τῶν Τούρκων, ἡ ὁποία ἀπέβλεπεν εἰς κατευνασμόν διὰ τῆς ἐνίοτε στενῆς μετ' αὐτῶν συνεργασίας. Ἀκολούθως (σ. 123-199) ἐξετάζεται ἡ παρατεταμένη κρίσις τῶν ἐτῶν 1394-1402, ἡ ὁποία προεκάλεσεν ἐντόνους διπλωματικὰς ἐνεργείας τοῦ Βυζαντίου. Ἐδῶ ἔχομεν τὴν μακρὰν πολιορκίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὑπὸ τὸν Boucicaut ἐκ Γαλλίας βοήθειαν καὶ τὸ ταξίδι τοῦ βασιλέως εἰς τὴν Δύσιν. Παρὰ τὰς προσπάθειας πολλῶν ἐρευνητῶν νὰ διαφωτίσουν ὅλας τὰς πλευρὰς τῆς τελευταίας ταύτης ἀσυνήθους δραστηριότητος τοῦ βασιλέως, ὠρισμένα ἐνεργεῖαι του, ὡς π.χ. τὰ αἶτια τῆς δευτέρας μακρᾶς παραμονῆς του εἰς τὸ Παρίσι (σ. 181 κ.έ.), δὲν ἔχουν ἐξηγηθῆ κατα τὸν τρόπον πειστικόν. Τὸ τέταρτον κεφάλαιον (σ. 200-289) εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν καλουμένην περίοδον τῶν τουρκικῶν ἀνωμαλιῶν (1399-1413) καὶ τὰς ἐκάστοτε ἐπεμβάσεις τοῦ Μανουήλ ὑπὲρ τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἐτέρου ἐκ τῶν υἱῶν τοῦ Βαγιαζίτ. Τὰς σχέσεις μεταξὺ Μανουήλ καὶ Ἰωάννου Ζ' ὁ Barker ἐμελέτησεν ἰδιαιτέρως. Τὴν μεταξὺ τῶν δύο τελικὴν διένεξιν καὶ ἀποπομπὴν τοῦ δευτέρου τὸ 1402 ἀποδίδει εἰς τὴν ὑπὲρ τὸ ἐπιτρεπόμενον ταῦτισιν τοῦ Ἰωάννου (ὡς μόνου αὐτοκράτορος ἐν τῇ ἀπουσίᾳ τοῦ Μανουήλ) πρὸς τὰ τουρκικὰ συμφέροντα εὐθὺς μετὰ τὴν μάχην τῆς Ἀγκύρας, πολιτικὴ ἢ ὁποία οὐσιαστικῶς ἔθετεν ἐν ἀμφισβητήσῃ τὰς πρὸς τοὺς Φράγκους βολιδοσκοπήσεις τοῦ Μανουήλ ἔναντι τῶν Τούρκων (σ. 240).

Ἀναμφιβόλως ἡ πολιτικὴ τοῦ Μανουήλ, ὅσον καὶ ἂν παρουσιάζεται κατὰ καιροὺς ὡς παραδόξως φιλικὴ πρὸς τοὺς Τούρκους, οὐδέποτε παρέβλεψεν ἢ ὑπετίμησε τὸν ἐξ αὐτῶν κίνδυνον, καὶ παρὰ τὰς θλιβερὰς ἀπογοητεύσεις μετ' ἐπιμονῆς ἀνεζήτησε τὴν ἐκ τῆς Δύσεως βοήθειαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐστήριζε τὴν ἐλπίδα. Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ Μωάμεθ Α' (1413-21), τὴν ὁποίαν παλαιότεροι ἱστορικοὶ εἶδον ὡς περίοδον φιλίας καὶ ἐμπιστοσύνης μεταξὺ Τούρκων καὶ Βυζαντινῶν. Τὰ ἔτη ταῦτα ἐξετάζει ὁ Barker εἰς τὸ πέμπτον κεφάλαιον (σ. 290-385) καὶ ὀρθότατα παρατηρεῖ, ὅτι ὁ διορατικώτατος Μανουήλ οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν ἐπανεπαύθη ἐξ ἀφορμῆς τῆς τουρκικῆς χαλαρώσεως, ἀλλὰ συνέχισε τὴν ἐντατικὴν, πλὴν ἄκαρπον προσπάθειάν του ὅπως ἀφυπνίσῃ τὴν Δύσιν κατὰ τῆς ἐπερχομένης λαίλαπος (σ. 331 κ.έ.). Μετὰ ταῦτα ἀκολουθοῦν (σ. 386-394) γενικώτεραι παρατηρήσεις περὶ τοῦ Μανουήλ ὡς βασιλέως καὶ οὐδεὶς βεβαίως θὰ διαφωνήσῃ πρὸς τὴν ἄποψιν, ὅτι οὗτος κατεῖχε πάντα τὰ ἐφόδια διὰ νὰ καταστῇ ἐκ τῶν μεγίστων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου (σ. 393). Καὶ κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον τῆς οἰκτροτέρας πολιτικῆς παρακμῆς καὶ ἀποσυνθέσεως τὸ Βυζάντιον διέθετεν ἀκόμη ζωτικότητα ὥστε νὰ δύναται νὰ προβάλλῃ ἡγεσίαν ὀκλής ἀσυνήθους (σ. 394). Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον (σ. 395-439) ἀναφέρεται εἰς τὸν Μανουήλ ὡς ἄνθρωπον καὶ ὡς λόγιον. Ἐν συνεχείᾳ εἰς ὄχι ὀλιγώτερα τῶν εἴκοσι τεσσάρων παραρτήματα (σ. 443-550) ἐξετάζονται ζητήματά τινα σχετιζόμενα πρὸς τὸν Μανουήλ καὶ τὴν βασιλείαν του, καὶ τέλος ἀκολουθεῖ βιβλιογραφία πηγῶν καὶ λοιπῶν βοηθημάτων (σ. 552-578).

Ἡ ἑκτασις τῆς ἐρεύνης τοῦ Barker ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τῶν πηγῶν διαφαίνεται σχεδὸν εἰς κάθε σελίδα. Ἀποφεύγεται, κατὰ τὸ δυνατόν,

ἡ ἐξάρτησις ἀπὸ τὰ συμπεράσματα ἄλλων καὶ συχνότατα ὁ συγγρ. προσφεύγει εἰς λεπτομερειακὴν κριτικὴν τῶν πηγῶν. Ἐννοεῖται ὅτι εἰς τοιαύτης εὐρύτητος ἐγχειρήματα μικροπαραλείψεις εἰς τὴν βιβλιογραφίαν εἶναι ἀναπόφευκτοι.

Οὕτω π.χ. οὐδαμοῦ (ιδίως ἐν σ. 216 καὶ 514) γίνεται μνεία τοῦ συγχρόνου «Θρήνου περὶ Ταμυρλάγγου», (GY. MORAVCSIK, Byzantinoturcica, Βερολίνον 1958², τόμ. Α', σ. 550), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει καὶ τὸν Μανουήλ. Τὸ περὶ τῆς στέψεως τοῦ Μανουήλ κείμενον (σ. 103 σημ. 27) εἶναι πλέον προσιτὸν εἰς κριτικὴν ἐκδοσιν, βλ. Pseudo - Kodinos, *Traité des offices*, ἔκδ. J. VERPEAUX, Παρίσι 1966, σ. 353-61. Περὶ τῆς μὴ πραγματοποιηθείσης βασιλικῆς ἐπισκέψεως εἰς τὴν Ραγοῦσαν (σ. 231 σημ. 58) βλ. ὡσαύτως Β. ΚΡΕΚΙĆ, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Παρίσι 1961, σ. 44 (ἄνευ μνείας τῆς μελέτης τῆς Andreeva). Διὰ τὸν υἱὸν τοῦ Ἰωάννου Ζ' ἔχομεν τώρα τὴν ἐργασίαν τοῦ Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ, *Σημείωμα γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Ε' Παλαιολόγο (1390)*, *Θησαυρίσματα* 5 (1968) 23-31, συμπληροῦσαν τὸν Dennis. Ὁ «πρωτέδικος» δὲν ἦτο «ἀρχιδικαστῆς» (σ. 211 σημ. 15) κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα ἦτο πλέον ἀπλοῦν ἐκκλησιαστικὸν ὄφφικιον, πρβ. Κ. Μ. ΡΑΛΛΗΝ εἰς *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, ἔτ. 1936, σ. 286-91. Τέλος τὸν Barker διέλαθε τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ Βυζαντινοὶ ἐτίμησαν ἰδιαιτέρως τὸν Μανουήλ διὰ τῆς συγγραφῆς ἀκολουθίας εἰς αὐτόν, βλ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Δύο κανόνες ἀνέκδοτοι εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγον, Νέος Ἑλληνομνήμων* 14 (1917 - 20) 318-41, L. ΡΕΤΙΤ, *Bibliographie des acolouthies grecques*, Βρυξέλλαι 1926, σ. 132. Δεικνύει καὶ τοῦτο τὴν ἀκτινοβολίαν τῆς προσωπικότητος τοῦ βασιλέως.

Ὡρισμένα συμπεράσματα τοῦ συγγρ. δὲν θὰ εὔρουν τὸν ἀναγνώστην ἐν πλήρει συμφωνίᾳ. Οὕτως ἡ ἐν σ. 350-351 σαφῆς διάκρισις μετὰ τῶν λεγομένων φιλοτούρκων καὶ ἀντιτούρκων Βυζαντινῶν ὡς ἀντιστοίχως ἀνθηνωτικῶν καὶ ἐνωτικῶν δὲν πείθει. Ἡ πολυθρύλητος φράσις τοῦ Λουκά Νοταρᾶ περὶ φακιολίου καὶ καλύπτρας (Δούκας, ἔκδ. Grecu, σ. 329), ἡ ὁποία ἀναφέρεται εἰς κάθε συζήτησιν περὶ ἐνώσεως, δὲν ἀποτελεῖ σοβαρὸν τεκμήριον διὰ τὴν ἐρμηνευτῆ ἢ ὅλην στάσιν τῶν Βυζαντινῶν, διανοουμένων καὶ μὴ, ἐναντι τῶν Τούρκων καὶ τῆς Δύσεως. Τὰ περὶ προτιμῆσεως τοῦ Μυστρᾶ ἐναντι τῆς Θεσσαλονίκης παρὰ τοῦ Μανουήλ (σ. 273) ὁμοίως δὲν εὐσταθοῦν. Ὅταν ὁ βασιλεὺς ἀπέστειλε τὸν υἱὸν τοῦ Θεόδωρον εἰς τὴν Πελοπόννησον (1407), ἡ Θεσσαλονίκη εἶχεν ἤδη διοικοῦντα τὸν ζῶντα εἰσέτι Ἰωάννην Ζ' († 1408). Δὲν νομίζομεν, τέλος, ὅτι ἡ πρὸς τὸν Μᾶρκον Αὐρήλιον σύγκρισις τοῦ Μανουήλ (σ. 421) εἶναι ἐπιτυχής ὁ πρῶτος ὑπῆρξε στοχαστής, ὁ Μανουήλ ἀπλῶς λόγιος.

Τὸ βιβλίον θὰ ἠδύνατο, κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην, νὰ εἶναι ὀλιγώτερον ἐκτενὲς χωρὶς ν' ἀπολέσῃ ἐκ τῆς ἀξίας του. Ὁ ἀριθμὸς καὶ μόνον τῶν εἰκοσι τεσσάρων παραρτημάτων φαίνεται εἰς ἡμᾶς ὑπερβολικός. Ὡρισμένα τούτων θὰ ἠδύνατο ὁ συγγρ. ν' ἀναπτύξῃ εἰς αὐτοτελεῆ ἀρθρίδια (π.χ. IV, XVIII, XXIII κτλ.), ἢ νὰ συμπύξῃ εἰς τὰς ὑποσημειώσεις του (III, VIII, IX). Ἀλλὰ ἀποτελοῦν κείμενα καὶ μεταφράσεις, μὴ ἀνήκοντα εἰς βιογραφίαν. Κατεσπαρμέναι ἀνά τὸ βιβλίον, καὶ ἐν πολλοῖς διακόπτουσαι τὴν συνοχὴν του, εὐρίσκονται μεταφράσεις πολλῶν μακροσκελῶν ἐπιστολῶν, κυρίως τοῦ ἰδίου τοῦ Μανουήλ καὶ τοῦ Κυδῶνη. Αἱ διὰ τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἀμφιβόλου χρησιμότητος μεταφράσεις αὗται δὲν δύνανται νὰ εἶναι πάντοτε (ὄχι βε-

βαίως ἐξ υπαιτιότητος τοῦ κ. Barker) εὐκατάληπτοι. Ἐὰν ὁ συγγραφεὺς περιωρίζετο εἰς συντόμους περιλήψεις τῶν σχετικῶν ἀποσπασμάτων ἐκ τῶν ἐν λόγῳ ἐπιστολῶν, θὰ ὑπῆρχε μεγαλύτερα σαφήνεια. Ἐν σ. 90-93 παρατίθεται ἡ μετάφρασις ἐπιστολῆς τοῦ Μανουὴλ πρὸς τὸν Κυδώνην, περιγραφούσης τῆν μετὰ τῶν Τούρκων ἐκστρατείαν τοῦ 1391 εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, χωρὶς ὅμως οὐδεμία νὰ καταβάλλεται προσπάθεια πρὸς διερεύνησιν τῆς πορείας καὶ τῶν σχετιζομένων πρὸς τὸν Μανουὴλ συμβάντων.

Ἀντιθέτως, παρὰ τὴν ἔκτασιν τῆς ἐρεύνης καὶ τὸν ὄγκον τοῦ βιβλίου, σχετικῶς πενιχρὰ εἶναι τὰ γραφόμενα διὰ τὴν λογοτεχνικὴν παραγωγὴν τοῦ Μανουὴλ. Καὶ γράφονται μὲν ἀρκετὰ περὶ τινῶν χειρογράφων τῶν ἔργων του (σ. 426 κ.ε.), ἀλλὰ περισσότερον εὐπρόσδεκτος θὰ ἦτο μία λεπτομερὴς ἐν παραρτήματι ἀναγραφὴ ὄλων τῶν συγγραφῶν τοῦ λογίου βασιλέως μὲ πλήρεις, κατὰ τὸ δυνατόν, παραπομπὰς εἰς χειρόγραφα, ἐκδόσεις καὶ λοιπὴν βιβλιογραφίαν. Ἐνταῦθα θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιχειρηθῆ καὶ ἡ ἀπαρίθμησις τῶν ἐπιστολῶν, ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων, τοῦ Μανουὴλ. Μία τοιαύτη ἐνημερωμένη ἀναγραφὴ τῆς παραγωγῆς τοῦ βασιλέως, πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ παλαιοῦ καταλόγου τοῦ Berger de Xivrey, εἶναι πλέον ἀπαραίτητος διὰ τὴν περαιτέρω ἔρευναν. Ἐπίσης ὀλίγα σχετικῶς γράφονται διὰ τὰς σχέσεις τοῦ Μανουὴλ πρὸς ἄλλους συγχρόνους λογίους, ὡς πρὸς τὸν Βρυέννιον, πρβ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, Ἀθήναι 1947, σ. 26 καὶ 57. Ἐπιθυμητὴ θὰ ἦτο καὶ ἡ ἀπαρίθμησις τῶν πρὸς τὸν βασιλέα ἀπευθυνομένων ἐπιστολῶν. Τέλος οὐδὲ περιληπτικώτατα ἐξετάζεται ἡ νομισματικὴ τοῦ Μανουὴλ.

Ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. τονίζει (σ. ix), ὅτι τὸ βιβλίον του δὲν ἀποτελεῖ τὴν ὀριστικὴν βιογραφίαν τοῦ βασιλέως. Ἀναμφιβόλως δὲν θὰ λείψῃ ἀπὸ τὰς βιβλιοκρισίας ἢ παρατήρησις, ὅτι δὲν ὑφίστανται εἰσέτι αἱ προϋποθέσεις διὰ νὰ ἐπιχειρηθῆ ἐπιτυχῶς ἢ προσπάθεια αὐτή. Ἡ ἄνευ διακοπῆς ἀναδίφησις ἀρχείων καὶ ἡ ἐκδοσις ἀγνώστων κειμένων θὰ φέρουν εἰς φῶς ἀξιόλογα νέα στοιχεῖα.

Διὰ νὰ δειχθῆ πόσον ἀληθές εἶναι τοῦτο, ἀρκεῖ ἐνταῦθα νὰ περιορισθῶμεν εἰς δύο προσφάτους δημοσιεύσεις τοῦ καθ. Hunger, αἱ ὁποῖαι ἐκυκλοφορήθησαν συγχρόνως μὲ τὸ βιβλίον τοῦ Barker, καὶ δὲν ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιηθοῦν. Εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν μικρῶν ἔργων τοῦ Χορτασμένου ἀνευρίσκονται ὄχι ὀλιγώτεροι ἀπὸ τέσσαρες ἐπιστολαί, ἐν προσφώνημα καὶ εἰς ἐκτενέστερος λόγος, πάντα ἀπευθυνόμενα πρὸς τὸν Μανουὴλ (H. HUNGER, Johannes Chortasmenos, Βιέννη 1969, σ. 176, 185, 199-200, 201, 204-205 καὶ 217-224). Ὡσαύτως εἰς τὸν κώδικα Vind. gr. J. 15, φ. 182ν, ἀνεύρισκεται ἡ ἐνθύμησις: *Ἰπθην ὁ βασιλεὺς ὁ κῆρ Μανουὴλ εἰς τὴν νῆσον Κῶ ἔτους ς'ο'η' [1390] μηνὶ ἀπριλίῳ εἰς τὴν κβ ἡμέραν παρασκευὴν ὦ'α ιζ' τῆς ἡμέρας* (βλ. H. HUNGER, Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, τόμ. 2, Βιέννη 1969, σ. 30). Ἡ εἰδησις τοῦ σημειώματος τούτου δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστὴ· οὐδεμία ἐπίσκεψις τοῦ Μανουὴλ εἰς τὴν Κῶ μνημονεύεται. Τὸ σημείωμα τῆς Βιέννης προφανῶς ἀναφέρεται εἰς τὰ μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Ζ' ὑφαρπαγὴν τῆς ἔξουσίας (14 Ἀπριλίου 1390). Ὁ μὲν Ἰγνατίος Σιμολιάνιν ἀναγράφει ὅτι ἐν συνεχείᾳ ὁ Μανουὴλ μετέβη εἰς τὴν Λῆμνον, Βραχὺ δέ τι Χρονικὸν θέλει τοῦτον πλέοντα εἰς τοὺς Σπιταλιώτας τῆς Ρόδου. Ὁ Barker, ὡς καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ ἐρευνηταί, πιστεύει (σ. 76 σημ. 204), ὅτι ὁ Μανουὴλ μετέβη ἄρχας εἰς Λῆμνον καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς Ρόδον. Τὸ βιενναῖον σημείωμα θέτει τὰ πράγματα διαφόρως πως. Ἐφ' ὅ-

σον οὗτος εὕρισκετο τὴν 22 Ἀπριλίου εἰς τὴν Κῶ (ἀσφαλῶς κατὰ τὸν πλοῦν πρὸς Ρόδον), εἶναι δύσκολον νὰ νοηθῇ ἐπίσκεψις εἰς τὴν Ἀθήμον, κατὰ τὸ βραχὺ διάστημα τῶν ἡμερῶν (διότι δὲν ἤδύνατο ὁ Μανουὴλ ν' ἀναχωρήσῃ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως πρὸ τῆς 14 Ἀπριλίου), ἐκτὸς βεβαίως ἂν τὸ πλοῖον τοῦ προσήγγισεν ἐκεῖ διὰ βραχύτατον μόνον χρόνον.

Ἀλλά, παρὰ τὰς ἀνωτέρω μικρὰς παρατηρήσεις, δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅτι ἡ πολύπλευρος προσωπικότης τοῦ Μανουὴλ καὶ ἡ τόσον κεντρικὴ θέσις του, ὄχι μόνον ὡς βασιλέως ἀλλὰ καὶ ὡς συγγραφέως, δικαιολογεῖ πλήρως κάθε προσπάθειαν—ἔστω καὶ πρόωρον—διὰ τὴν βιογραφίαν του καὶ πολὺ περισσότερον ἐν ὄψει τῶν νέων πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ἐγνώσθησαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Berger de Xivrey. Ἐκ τῆς πλευρᾶς ταύτης κρινόμενον τὸ βιβλίον τοῦ Barker καλύπτει ἓνα κενὸν καὶ ἀσφαλῶς θ' ἀποτελέσῃ πολὺτιμον ἀπόκτημα τῆς παλαιολογικοῦ βιβλιογραφίας. Εἰς τὸν συγγραφέα ἀνήκει ἡ εὐγνωμοσύνη ὅλων τῶν ἐρευνητῶν τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ Βυζαντίου διὰ τὴν εὐσυνείδητον ἔρευναν καὶ συνθετικὴν ἐργασίαν του. Ἐπ' οὐδενὶ ὅμως λόγῳ πρέπει ὁ ὀγκώδης καὶ ἐπιβλητικὸς τόμος ν' ἀποτρέψῃ τὴν περαιτέρω ἐνασχόλησιν μὲ τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον τοῦ δραστηρίου καὶ φιλοτίμου βασιλέως καὶ λογίου.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ

P. Miljković-Pepck, L' Oeuvre des peintres Michel et Eutyck.
Institut republicain pour la protection du patrimoine culturel à Skopja,
Skopja 1967. 8ο, σσ. 263, εἰκ. 143, πιν. CXCIV, σχεδ. XIV.

Ὁ P. Miljković-Pepck, γνωστὸς ἀπὸ τὶς ἔρευνές του γιὰ τὶς τοιχογραφίας τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Ἀχρίδας, ἀπὸ τὶς μελέτες του γιὰ τὶς φορητὲς εἰκόνες τῆς Μακεδονίας καὶ ἀπὸ τὴ δημοσίευσή ἀγνώστων μνημείων τῆς ἴδιας περιφέρειας, συνέβαλε οὐσιαστικὰ ὡς τώρα στὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς τῆς δεύτερης χιλιετίας στὴ ΒΔ Μακεδονία. Ὡς καταστάλαγμα τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν τοῦ συγγρ. μπορεῖ νὰ χαρακτηριστῇ τὸ βιβλίον του γιὰ τοὺς δύο μεγάλους βυζαντινοὺς ζωγράφους, τὸν Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ καὶ τὸν Εὐτύχιον. Ἡ προσπάθεια τοῦ συγγρ. νὰ δώσῃ μιὰ πλήρη εἰκόνα τοῦ ἔργου τῶν δύο ζωγράφων, παρὰ τὶς ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχη κανεὶς γιὰ ὀρισμένα ἐπὶ μέρους θέματα, νομίζω ὅτι πέτυχε.

Ἡ τόσο ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ ἐργασία εἶναι δυστυχῶς γραμμένη σὲ ἓνα σλαβικὸ ἰδίωμα, τὸ ὅποιο, κατανοητὸ μόνον ἀπὸ τὴ μειονότητα ποὺ τὸ χρησιμοποιοῖ, δὲ μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ χαροῦμε ὅσο τοῦ ἀξίζει τὸ βιβλίον. Ἡ σύντομη γαλλικὴ περίληψις ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ σλαβικὸ κείμενον καὶ οἱ πολλὰς ὑποσημειώσεις διευκολύνουν ἐν μέρει, ἀλλὰ πάντοτε μὲ κάποιον περιορισμό, τὴ χρησιμοποίησιν τοῦ ἀξιόλογου τούτου βιβλίου.

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται σὲ τρία μέρη: I. Ἐμφάνισις τῶν ζωγράφων Μιχαὴλ καὶ Εὐτυχίου καὶ θεώρησις τῆς Βυζαντινῆς τέχνης κατὰ τὸν 13ο καὶ 14ο αἰῶνα (σ. 15-39). II. Ἀνάλυσις εἰκονογραφικῆ καὶ τεχνοτροπικῆ τῶν τοι-

χογραφιῶν πού υπογράφονται ἀπό τούς ζωγράφους Μιχαήλ καί Εὐτύχιο (σ. 41-200). III. Ἄλλα ζωγραφικά σύνολα πού ἀποδίδονται στούς ζωγράφους Μιχαήλ καί Εὐτύχιο ἢ στό ἐργαστήριό τους ἢ σέ στενοὺς συνεργάτες τους (σ. 201-234).

Μέρος I. Ἐκτός ἀπό τίς γενικές παρατηρήσεις γιά τὴν ἱστορική, πολιτιστική καί καλλιτεχνική φυσιογνωμία τοῦ Βυζαντίου καί ἰδιαίτερα τῆς Μακεδονίας στό 13ο καί 14ο αἰῶνα, ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται εἰδικότερα μὲ τίς υπογραφές τῶν δύο ζωγράφων Μιχαήλ Ἀστραπῆ καί Εὐτυχίου, πού ὑπάρχουν στίς τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου τῆς Ἀχρίδας, τοῦ Ἀγ. Νικήτα στό Σιδερὸν παρὰ τὰ Σκόπια καί τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στό Staro Nagoričino κοντὰ στό Κουμάνοβο. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ υπογραφές τῶν ζωγράφων πού ἀποκαλύφθηκαν στὰ τρία αὐτὰ ζωγραφικά σύνολα καί μάλιστα στὰ δύο μνημεῖα, τῆς Περιβλέπτου καί τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Staro Nagoričino, καί πού προκάλεσαν πολλές συζητήσεις, εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες. Στὴν Περιβλέπτο ἀναφέρεται καί τὸ ἐπώνυμο τοῦ Μιχαήλ, Ἀστραπῆς. Στὸν Ἀγ. Γεώργιο τὸ ἐπώνυμο αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται, ἔτσι πού νὰ διαφωτίζη τοὺς ξένους, ἐκείνους πού δὲ γνωρίζουν ἐπαρκῶς τὴ δομὴ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, τὸν δυσερμήνευτο τύπο τῆς Περιβλέπτου, μὲ τὸν ὁποῖο καί ἄλλοι συνάδελφοι καί ἐγὼ παλαιότερα ἀσχολήθηκα (Μακεδονικά 4, 1958, 545 κ.έ.). Ὑποστήριξα τότε ὅτι οἱ ὑπάρχουσες στό θῶρακα τοῦ Ἀγ. Δημητρίου (ΝΔ πεσσός) τῆς Περιβλέπτου δύο ἐκ πρώτης ὄψεως ἀνεξάρτητες μεταξὺ τους ἐπιγραφές-ὑπογραφές, παρὰ τὴν ἀντίστροφη θέση πού βρίσκονται καί τίς γλωσσικὲς ἀνωμαλίες πού ἐμφανίζον, ἀποτελοῦν μιὰ συνεχῆ ἐπιγραφή, τὴν ὁποία ἀνέγνωσα: ΜΙΧΑΗΛ ΧΕΙΡ ΖΩΓΡΑΦΟΥΣΑ ΑΣΤΡΑΠΗ. Τὴν ὀρθότητα τῆς ἀναγνώσεώς μου, πού ἀμφισβήτησαν μερικοὶ χωρὶς νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ ἐκθέσουν τίς ἀπόψεις τους ἀντικρούοντάς με, ἐνισχύει μιὰ νέα ἐπιγραφή πού ἀποκαλύφθηκε στό Staro Nagoričino ἀπὸ τὸν συγγρ. καί δημοσιεύεται στό κεφάλαιο αὐτὸ τοῦ βιβλίου του, ἡ ὁποία λέγει: ΧΕΙΡ ΜΙΧΑΗΛ ΖΩΓΡΑΦΟΥΣΑ.

Στὸ Β' κεφ. τοῦ μέρους τούτου ὁ συγγρ. δίνει, ὅπως ἤδη σημείωσα, μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς πολιτικῆς, πολιτιστικῆς καί καλλιτεχνικῆς καταστάσεως τοῦ Βυζαντίου. Κατὰ περίεργον ὅμως τρόπο διαχωρίζει συστηματικὰ τὴ Μακεδονία ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, χαρακτηρίζοντάς τὴν ὡς ὁμορὴ πρὸς αὐτὸ χῶρα, ἡ ὁποία βρισκόταν κάτω ἀπὸ διάφορες ἐπιδράσεις. Διαχωρίζει δηλ. ὁ συγγρ. τὸ χῶρο τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο Βυζάντιο καί τὸν θεωρεῖ ἀνεξάρτητο καί αὐτοτελῆ, ἐνῶ εἶναι γνωστό ὅτι ὅσες φορὲς κι ἂν βρέθηκε κάποιον τμῆμα τῆς Μακεδονίας ἀποκομμένο προσωρινὰ ἀπὸ τὸν κορμὸ του, ἐξακολούθησε νὰ μένη βυζαντινὴ περιοχή μὲ ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς βυζαντινῆς ζωῆς. Ὅλος ὁ μακεδονικὸς χῶρος μαζί μὲ τὸ Βυζάντιο ἀποτελοῦν μιὰ πολιτιστικὴ μονάδα, στὴν ὁποία ἡ τέχνη, ὅπως ἀποδείχτηκε ἀπὸ παλαιότερες καί πρόσφατες ἐρευνες, εἶναι ἐνιαία, μὲ τίς προσωπικὲς βέβαια προσφορὲς εἴτε μεμονωμένων ζωγράφων εἴτε ὀρισμένων ἐργαστηρίων. Λυποῦμαι ὅτι εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ ἐπαναλάβω κοινούς τόπους. Ἄλλὰ ἡ ἐπιμονὴ τοῦ συγγρ. στό διαχωρισμὸ Βυζαντίου - Μακεδονίας, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα, μὲ ἀναγκάζει πρὸς τοῦτο.

Ὅρθά ὁ συγγρ. τοποθετεῖ, συζητεῖ καί ἀναιρεῖ στό ἴδιο κεφ. (σ. 248) τὴ θεωρία τοῦ H. Hallensleben, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μιὰ ὁμάδα μνημείων

πού έγιναν από τους ζωγράφους Μιχαήλ Ἀστραπᾶ και Εὐτύχιο και χρονολογούνται από τὸ 1294/5 ὡς τὸ 1317/18, συγκεκριμένα οἱ τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου Ἀχρίδας, τῆς Παναγίας Ljeviška στὴν Πριζρένη, τοῦ Ἁγ. Νικήτα κοντὰ στὸ χωριὸ Cučer (περιφέρεια Σκοπίων) και τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Staro Nagoričino, ἀνήκουν σ' ἓνα ἐργαστήριο, πού ὁ Hallensleben τὸ χαρακτηρίζει ὡς «ζωγραφικὴ Σχολὴ τοῦ Miloutin». Δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ θέση νὰ συζητήσουμε τὴν παραπάνω ἀθεμελιωτὴ θεωρία, μετὰ τὴν ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν συγγρ., ἀσχολήθηκαν και ἀπέδειξαν ὅτι δὲν εὐσταθεῖ οἱ Μ. Χατζηδάκης (BZ 6, 1968, 104 κ.έ.) και Α. Ξυγγόπουλος (Μακεδονικά 6, 1964/5, 292 κ.έ.).

Ἀξιόλογες εἶναι οἱ παρατηρήσεις τοῦ συγγρ. σχετικὰ μετὰ τὰ τεχνοτροπικὰ ρεῦματα τῆς ζωγραφικῆς πού ἐμφανίζονται ἀπὸ τὸ 12ο ὡς τὸ 14ο αἰῶνα. Διαπιστώνει ὀρθά, πιστεύω, ὅτι στὸ 13ο αἰῶνα δυὸ κύριες τεχνοτροπίες ἐπικρατοῦν. Τὴ μιὰ χαρακτηρίζει καθαρὰ γραμμικὸ μοντελάρισμα, σχηματικὸ και σκληρὸ, πού συνεχίζει σὲ μεγαλύτερη κλίμακα τὴ γραμμικότητα τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν. Τὰ χρώματα εἶναι ὠχρὰ και ἀναιμικά. Τὴν ἄλλη τεχνοτροπία διακρίνουν ἔντονη πλαστικότητα, ἰσχυρὲς μαῦρες σκιὲς και σταθερὰ περιγράμματα, ὀγκώδη και μνημειακὰ σώματα, πρόσωπα πληθωρικά, μάτια μεγάλα και ἀνοικτὰ και δυνατὰ και μυῶδεις λαιμοί. Τὴ δευτέρα αὐτὴ τεχνοτροπία, τὴν ὁποία ὀρισμένοι ἐρευνητὲς ἀποδίδουν στὸ ζωντάνεμα ἀρχαίων ἑλληνιστικῶν μορφῶν πού διατηρήθηκαν και στὸν 4ο και 5ο αἰῶνα, συνδέει μετὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων, τεκμηριώνοντας τὴ γνώμη του μετὰ ἔργα παράλληλης τεχνοτροπίας τοῦ 11ου αἰῶνα. Τὴν ἴδια ἄποψη διετύπωσε και ὁ K. Weitzmann ἐξετάζοντας τὴν τεχνοτροπία τῶν μικρογραφιῶν τοῦ Ψαλτηρίου ἀρ. 38 τῆς Μονῆς Σινᾶ, πού τις συσχέτισε μετὰ τὸ παρισινὸ Ψαλτήριον 139 (K. WEITZMANN, Eine Pariser-Plalter-Kopie des 13. Jahrhunderts auf dem Sinai, JÖB 6, 1957, 125 κ.έ., 140 κ.έ.).

Ἡ προσπάθεια αὐτὴ τοῦ συγγρ. βοηθεῖ βέβαια στὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων πού παρουσιάζει ἡ ζωγραφικὴ τοῦ 13ου αἰῶνα. Ὅμως ἡ διατύπωση εἶναι τόσο σχηματικὴ πού ἀμφιβάλλω ἂν μπορῆ νὰ χρησιμεύσει ὡς βάση στὴν προσπάθεια τῆς ἐρμηνείας τῶν φαινομένων πού ἐμφανίζονται κατὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς τέχνης στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 13ου αἰῶνα. Ἀκόμη νομίζω ὅτι θὰ ἔπρεπε ὁ συγγρ. νὰ ἐπιμείνη περισσότερο και νὰ διερευνήσει συστηματικότερα τὸ ρόλο τῆς Κωνσταντινουπόλεως και τὴ συμβολὴ τῆς στὴ διαμόρφωση τῆς ζωγραφικῆς ἀπὸ τὸ 1204 ὡς τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τις μελέτες τοῦ K. Weitzmann, τοῦ V. Lazarev, τοῦ O. Demus και τοῦ S. Radojčić.

Τὸ II μέρος τοῦ βιβλίου, τὸ ὁποῖο ἀφιερώνεται στὴ θεώρηση και ἀνάλυση τῶν μνημείων στὰ ὁποῖα ὑπάρχουν οἱ ἐπιγραφὲς τῶν δύο ζωγράφων Μιχαήλ και Εὐτυχίου, διαιρεῖται σὲ τρία κεφάλαια: Στὸ κεφ. I (σ. 43-62) ἐξετάζονται τὰ χρονολογικὰ προβλήματα τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Περιβλέπτου στὴν Ἀχρίδα (σ. 51-56), τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Staro Nagoričino (σ. 56-62) και τοῦ Ἁγ. Νικήτα στὸ Cučer (σ. 51-56). Ὁ συγγρ. συζητεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα δυσερμηνεύτα σημεῖα τῆς ἰδρυτικῆς ἐπιγραφῆς τῆς Περιβλέπτου, ὅπως εἶναι ἡ λέξη γαμβρός τοῦ αὐτοκράτορα και ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ κτήτορα τῆς ἐκκλησίας Προγόνου Σγουροῦ, και τὴ νέα χρονολόγηση τῶν

τοιχογραφιών του μνημείου από τον Hallensleben, ο οποίος επικαλούμενος τεχνοτροπικά στοιχεία τις τοποθετεί στο 1310 και τις αποδίδει στην δημιουργηθείσα απ' αυτόν «Σχολή του Miloutin».

Τὴν ἀναίρεση τῶν ἀπόψεων τοῦ Hallensleben ὁ συγγρ. θεμελιώνει 1) στὴν ἐσφαλμένη ἀνάγνωση τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, 2) στὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τῆς λέξεως «ἀνηγέρθη», καὶ 3) στὸ ὅτι ἡ ἐπιγραφή εἶναι ζωγραφισμένη, πράγμα πού μαρτυρεῖ ὅτι ἀποτελεῖ μέρος τοῦ συνόλου τῆς ἱστορήσεως τοῦ ναοῦ καὶ μάλιστα χρονικὰ τὸ τελευταῖο, πού ἀνταποκρίνεται στὸ ἔτος 1294/5 πού ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή.

Ἡ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγ. Νικήτα στὸ Cučer, ὅπως εἶναι γνωστό, κυμαίνεται μεταξὺ τοῦ 1307/8 καὶ τοῦ 1320. Ὁ συγγρ., βασιμισμένος στὴν εἰκονογραφικὴ, τεχνοτροπικὴ καὶ τεχνικὴ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μνημείου, διαπιστώνει ὅτι ἀπομακρύνονται αἰσθητὰ ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου καὶ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Staro Nagoričino καὶ διατυπώνει δύο ὑποθέσεις: 1) Ἄν οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγ. Νικήτα προηγῶνται χρονολογικὰ ἀπὸ τὸ Staro Nagoričino, τότε δὲν πρέπει νὰ ἔγιναν ἀπὸ τὸν Μιχαήλ καὶ τὸν Εὐτύχιο, ἢ 2) ἂν ἀποδοθοῦν σ' αὐτοὺς τότε πρέπει νὰ ἔγιναν ἀργότερα ἀπὸ τὸ Staro Nagoričino, γιατί παρουσιάζουν μιὰ νέα φάση τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος τῶν δύο ζωγράφων, οἱ ὅποιοι ἄλλαξαν τελείως τὶς καλλιτεχνικὲς τοὺς ἀντιλήψεις σχετικὰ μὲ τὴν πρωιμότερη δουλειά τους, καὶ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν μετὰ τὸ 1318.

Τὰ παραπάνω συμπεράσματα τοῦ συγγρ. νομίζω ὅτι δὲν ἀνταποκρίνονται στὰ πράγματα. Ὅρθο εἶναι ὅτι δύσκολα οἱ τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου μποροῦσαν νὰ ἀποδοθοῦν στοὺς ἴδιους ζωγράφους πού ἱστόρησαν τὸν Ἁγ. Νικήτα καὶ τὸν Ἁγ. Γεώργιο στὸ Staro Nagoričino, ἂν δὲν ὑπῆρχαν καὶ στὰ τρία μνημεῖα οἱ ὑπογραφές τους. Ὡστόσο οἱ ὁμοιότητες, ἢ μᾶλλον ἡ στενὴ συγγένεια πού διαπιστώνεται ἀνάμεσα στὰ σύνολα τῶν δύο τελευταίων μνημείων, δὲν ἐπιτρέπει, πιστεύω, οὔτε τὴ χρονολογικὴ ἀνακατάταξή τους οὔτε τὴν καλλιτεχνικὴ ἀπομόνωση τοῦ Ἁγ. Νικήτα. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ μικροῦ αὐτοῦ καθολικοῦ τοῦ μετοχιοῦ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου ἐκφράζουν ἀκριβῶς τὴν πρώτη φάση τῆς ζωγραφικῆς τῆς πρώτης εἰκοσιπενταετίας τοῦ 14ου αἰώνα, μὲ τὶς εὐγενεῖς μορφές, τὶς συγκρατημένες κινήσεις, τὶς ἰσόρροπες συνθέσεις, τὶς κάπως οὐδέτερες καὶ χωρὶς ἔντονο πάθος φυσιογνωμίες, πού ἀποτελοῦν ἴσως κάποια θελημένη ἢ ἀθέλητη ἀντίδραση στὴ ζωγραφικὴ τῆς Περιβλέπτου. Γεγονὸς εἶναι ὅτι μὲ τὰ νέα στοιχεία πού χρησιμοποιοῦν ἐδῶ οἱ δύο ζωγράφοι, ξεφεύγοντας ἀπὸ τὸ φυσιοκρατισμὸ τῆς Περιβλέπτου, βρίσκουν τὸν πραγματικὸ καλλιτεχνικὸ δρόμο, πού θὰ τοὺς ὀδηγήσῃ ὕστερα ἀπὸ μιὰ δεκαετία στὶς τοιχογραφίες τοῦ Staro Nagoričino. Ἐπομένως ἡ διαφορά πού παρατηρεῖται ἀπὸ τὸν συγγρ. ἀνάμεσα στὸν Ἁγ. Νικήτα καὶ στὸ Staro Nagoričino δὲ δηλώνει ἀπάρνηση τῶν καλλιτεχνικῶν ἀντιλήψεων τῶν δύο ζωγράφων, ἀλλὰ σταθμὸ ἐξελίξεως, τὸν πρῶτο, πού ἀρχίζει μὲ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν Περιβλέπτο καὶ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν Παναγία Ljeviška στὴν Πριζρένη καὶ ὀλοκληρώνεται στὸ Nagoričino.

Στὰ ἐπόμενα κεφ. II καὶ III ὁ συγγρ. προβαίνει στὴν εἰκονογραφικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ ἀνάλυση τῶν τριῶν μνημείων στὸ σύνολό τους καὶ στὰ ἐπὶ μέρους (σ. 63-200) καὶ καταλήγει σὲ εἰδικὰ καὶ γενικὰ συμπεράσματα,

από τα όποια τα πιο ενδιαφέροντα είναι: Οί δύο τεχνίτες Μιχαήλ και Εύτύχιος και στόν εικονογραφικό τομέα και στήν τεχνοτροπία τους διακρίνονται για τήν πρωτοτυπία τους, ή όποία όμως βρίσκεται μέσα στα πλαίσια τών αντίληψεων τής εποχής. Στήν εξέλιξη που σημειώνεται στο έργο τών δύο ζωγράφων οί τεχνοτροπικές μεταλλαγές είναι συνάρτηση τών δύο καλλιτεχνικών φάσεων. Ή μετάβαση από τή μιá στήν άλλη συντελείται στή δεύτερη δεκαετία του 14ου αιώνα, όταν οί νέες αντιλήψεις του ακαδημαϊκού ρεύματος τής τέχνης τής Κωνσταντινουπόλεως, περί τό 1300, άρχισαν νά εισδύουν στο χώρο τής Μακεδονίας. Αύτή ή συντηρητική τέχνη έπηρέασε τήν εξέλιξη τής ζωγραφικής τών δύο ζωγράφων, ή όποία δέν είναι προΐον άπότομης μεταπηδήσεως αλλά άποτέλεσμα διαδοχικών σταθμών. Πολλά στοιχεία τής ζωγραφικής του Μιχαήλ και του Εύτυχίου που θεωρήθηκαν ως δυτικά προϋπήρχαν στή Βυζαντινή τέχνη, και άλλα δια μέσου τής Κωνσταντινουπόλεως προέρχονται από τήν Άνατολή.

Τό III μέρος περιλαμβάνει όρισμένα ζωγραφικά σύνολα, τα όποια ό συγγρ. θεωρεί ως προσερχόμενα είτε από τόν Μιχαήλ και τόν Εύτύχιο είτε από τό εργαστήρι τους είτε τέλος από μαθητές τους. Στήν πρώτη κατηγορία έντάσσει τις τοιχογραφίες του Πρωτάτου, τό σπάραγμα τής Λαύρας, τήν Έκκλησία του Κράλη στή Studenica και μερικές εικόνες ανωνύμων ζωγράφων. Στή δεύτερη κατηγορία καταγράφει τις τοιχογραφίες τής βασιλικής του Άγ. Εύθυμίου στή Θεσσαλονίκη, τό νάρθηκα του καθολικού τής Μονής Βατοπεδίου, τό νάρθηκα τών Άγ. Άποστόλων στο Ρεό, τό καθολικό τής Μονής Χελανδαρίου, τήν Gračanica και τήν Παναγία Ljeviška στήν Πριζρένη.

Δέν μπορώ νά συμφωνήσω με τόν συγγρ. σχετικά με τόν περιορισμό όλης τής καλλιτεχνικής δραστηριότητας, για δλόκληρη τριακονταετία, σε δύο μόνο ζωγράφους και στο εργαστήρι τους. Οί διαφορές που υπάρχουν στα δύο κύρια μνημεία τής ζωγραφικής κατά τό τέλος του 13ου και τις άρχές του 14ου αιώνα, στήν Περιβλεπτο τής Άχρίδας και στο Πρωτάτο τών Καρυών, είναι ουσιαστικές. Παρά τις έν πρώτης όψεως όμοιότητες τών δύο συνόλων δέν είναι δυνατό νά αποδοθοϋν και τα δύο στους ίδιους τεχνίτες, όπως θέλει ό συγγρ.

Στις τοιχογραφίες τής Περιβλεπτο ή κίνηση, τό στροβίλισμα, θα έλεγα, τών μορφών στο σύνολό τους και στα έπί μέρους, ή ιδιομορφία στα αρχιτεκτονήματα και στο φυσικό τοπίο, τα ισχυρά χρώματα και οί άμεσες μεταβάσεις τους πάνω στις πλαστικές επιφάνειες, προσδίδουν και στις μεγάλες συνθέσεις και στις μεμονωμένες μορφές δραματικότητα που εξαφανίζει κάθε ήρεμία και ευγένεια. Στις τοιχογραφίες του Πρωτάτου, αν και υπάρχουν τα παραπάνω στοιχεία, ωστόσο όλα είναι πιο κατασταλαγμένα, πιο ανθρώπινα, πιο άρμονικά, πιο ήρεμα. Τό σύνολο έμπνέει τό αίσθημα του ύψηλου, που δίνει στο θεατή ψυχική ίκανοποίηση και ευφορία. Άπό τή ζωγραφική του Πρωτάτου μπορεί νά συνεχιστή και νά διαμορφωθή σε πολλές περιπτώσεις ή τέχνη τών δύο πρώτων δεκαετιών του 14ου αιώνα. Ή Περιβλεπτος δέν παρέχει τις δυνατότητες αυτές. Άκόμη δέν βλέπω ποιά σχέση μπορεί νά έχη ή τέχνη τών τοιχογραφιών τής μικρής βασιλικής του Άγ. Εύθυμίου με τήν Περιβλεπτο, ένω συγγενεύει στενά με τό Πρωτάτο και εξελίσσεται με τό χρονικό

τῆς ζωῆς τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου καὶ τοὺς μεμονωμένους ἁγίους στὰ ἐσωρράχια τῆς βόρειας κιονοστοιχίας καὶ στοὺς κάθετους τοίχους στὴ δεύτερη φάση τῆς ζωγραφικῆς. Δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἐπεκταθῶ στὸ θέμα αὐτό. Εἶναι ὅμως γεγονός ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ, τὸν Εὐτύχιο καὶ τὸ ἐργαστήριό τους, σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἡ τέχνη φτάνει σὲ τόσο ὑψηλὴ στάθμη, ποὺ νὰ προκαλῆ τὸν σεβασμὸ καὶ τὴν ἐκπληξη, θὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι ἐξ Ἰσοῦ ἀξιόλογοι δάσκαλοι, ὅπως π.χ. ὁ Καλιέργης καὶ ἡ συνοδεία του, ποὺ μᾶς ἄφησαν περίφημα σύνολα. Πιθανὸν ὁ συγγρ. ἔφθασε στὰ συμπεράσματά του αὐτὰ ἀκολουθώντας σ' ὅλη τὴν ἔρευνά του μεθόδους ποὺ δὲν εἶναι πάντα ἐφαρμοσμένες ἢ πάντα ἀσφαλεῖς, ὅπως ἡ μέθοδος G. Morelli, ἡ ὁποία εἶναι χρήσιμη σὲ πολλές περιπτώσεις, ἐπικίνδυνη ὅμως ὅταν δὲν χρησιμοποιεῖται μὲ μέτρο, γιατί σχηματοποιεῖ τὴν ἔρευνα καὶ ὁδηγεῖ σὲ συμβατικά συμπεράσματα.

Ἄλλη ἀδυναμία τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ μὴ οὐσιαστικὴ ἐκμετάλλευση τοῦ σχετικοῦ ὑλικοῦ ποὺ ἀποκαλύφθηκε τελευταία στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μάλιστα τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀγ. Εὐφημίας, τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς τῆς Χώρας καὶ τῶν ψηφιδωτῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παμμακαρίστου, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν δύο ἀντίθετα, ὅμως συνυπάρχοντα ρεύματα στὴν Πρωτεύουσα, στὴν ὁποία συγχρόνως ἐμφανίζονται τρεῖς καλλιτεχνικὲς τάσεις: ὁ ἀκαδημαϊσμός πολλῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, ἡ συκρατημένη ἀλλὰ προοδευτικὴ ἀντίληψη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου τῆς ἴδιας Μονῆς, καὶ τέλος ἡ νεωτερικὴ, ζωηρὴ καὶ κινήμενη ζωγραφικὴ τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Παμμακαρίστου.

Ἀκόμη ἡ ἀγάπη καὶ ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ συγγρ. γιὰ τὶς προσωπικότητες ποὺ στάθηκαν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς του, τὸν ὁδήγησαν σὲ συμπεράσματα ποὺ θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀποφεύγῃ ἕνας ὠριμος ἐπιστήμων. Λέγει π.χ. ἐπὶ λέξει «Ἡ καλλιτεχνικὴ ποιότητα τοῦ Μιχαὴλ καὶ τοῦ Εὐτυχίου ἐπιβάλλει νὰ παραδεχθῆ κανεὶς ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ζωγράφοι στάθηκαν οἱ κεντρικὲς μορφὲς τῆς τέχνης τῶν Βαλκανίων ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 13ου ὡς τὴν πρώτη τριακονταετία τοῦ 14ου αἰώνα». «Ὅτι φάνηκαν ἄριστοι τεχνίτες δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῆ. Ὅτι ὅμως ὑπῆρξαν οἱ μόνες καλλιτεχνικὲς φυσιογνωμίες ποὺ κυριάρχησαν στὸν βαλκανικὸ χῶρο ἐπὶ σαράντα περίπου χρόνια, εἶναι κρίση ὑπερβολικὴ, ποὺ δὲν τὴ δικαιώνει τὸ πλῆθος τῶν ἄλλων ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιῶν τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ποὺ καλλιτεχνικὰ βρίσκονται στὴν αὐτὴ, ἂν ὄχι πολλὰς φορὲς καὶ σὲ ὑψηλότερη βαθμίδα.

Παρόμοιες μὲ τὶς παραπάνω ὑπερβολὲς ποὺ συναντῶνται συχνὰ στὴ μελέτη τοῦ συγγρ. ὑποχρεώνουν, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἐκεῖνον ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ βιβλίον νὰ στέκεται μὲ κάποια ἐπιφύλαξη μπρὸς σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ συμπεράσματά του. Ὡστόσο ἡ σπουδαιότητα καὶ ἡ σημασία τῆς μονογραφίας αὐτῆς παραμένει ἀμείωτη. Δίνει μιὰ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς καλλιτεχνικῆς πορείας μιᾶς μεγάλης πνευματικῆς ἐποχῆς τοῦ Βυζαντίου καὶ δείχνει τὴν ἰσχυρὴ ἀκτινοβολία της καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἀντάξια τοῦ μόχθου ποὺ περικλείεται στὸ βιβλίον τοῦ κ. Pepek εἶναι καὶ ἡ εἰκονογράφησή του, μὲ σχέδια κατατοπιστικὰ πολλῶν τοιχογραφιῶν, μὲ διαγράμματα κυρίως τῶν τριῶν ἐκκλησιῶν, Περιβλέπτου, Ἀγ. Νικήτα καὶ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Staro Nagoričino, ὅπου δηλώνεται ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξη στὸ σύνολό της, καὶ τέλος μὲ πολλοὺς καὶ ἀρίστους πίνακες ἐκτὸς κειμένου.

ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ

Α. Βρανούση, *Ίστορικά και τοπογραφικά τοῦ μεσαιωνικοῦ Κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, Ἀθήναι 1968 (Ἐκδόσεις Ἑταιρείας Ἑπειρωτικῶν Μελετῶν). 8ο Μ, σσ. 88, 15 πίν. (Συμπληρωμένο ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ «Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον», τ. Δ', σ. 439-515).

Ὁ Α. Βρανούσης, παράλληλα μὲ τὶς ἄλλες ἐπιδόσεις του σὲ ἱστορικά καὶ φιλολογικὰ θέματα τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ νέου Ἑλληνισμοῦ, ἔχει νὰ ἐπιδείξει καὶ μιὰ ἀξιολογώτατη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἀφιερωμένη στὴ μεσαιωνικὴ Ἠπειρο καὶ ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τῶν Ἰωαννίνων, ἀπ' ὅπου κατάγεται. Θέμα τῆς ὑπὸ κρίση μελέτης του εἶναι τὸ μεσαιωνικὸ κάστρο τῶν Ἰωαννίνων καὶ τὰ μνημεῖα, ποὺ οἱ διάφορες ἐπισκευές, προσθῆκες καὶ κατεδαφίσεις, ἰδίως ἐπὶ Ἀλῆ-πασᾶ, στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, τὰ ἔχουν σχεδὸν ἐξαφανίσει.

Ἀπὸ τὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους, μιὰ χαμηλὴ χερσόνησο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρές ἀπὸ τὴ λίμνη, ἀπὸ τὰ σωζόμενα λείψανα τοῦ κάστρου καὶ τὶς παλαιότερες εἰδήσεις, ποὺ συστηματικὰ ἐρευνᾷ ὁ συγγρ., ἀποκοτοῦμε μιὰ ὀπωσδήποτε συγκροτημένη καὶ βέβαιη ἱστορία τοῦ κάστρου καὶ τῶν μνημείων. Τὸν ἀρχικὸ πυρῆνα του ἀποτελοῦσαν οἱ δύο δεσπόζοντες βράχοι στὴ ΒΑ καὶ ΝΑ γωνία τοῦ κάστρου. Στὸ ΒΑ βράχο, ὅπου διατηροῦνται ὡς σήμερα ἕνας μεσαιωνικὸς πυλώνας καὶ ἕνας ἰσχυρὸς κυκλικὸς πύργος (κατέχεται ἀπὸ τὸ τζαμί τοῦ Ἀσλάν - πασᾶ καὶ τοὺς μενδρεσέδες), ὑπῆρχε ἕνα μικρὸ τειχόκαστρο, ποὺ θὰ χρησίμευε ὡς προμαχῶνας τῆς μεγαλύτερης ΝΑ ἀκρόπολης, ἡ ὁποία θὰ ἀποτελοῦσε τὸν ἀρχικὸ πυρῆνα τοῦ μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ. Ἐνδεχομένως κάποιον ἐνδιάμεσο τεῖχος θὰ ἐπροστάτευε ἀρχικὰ τὴν ἐπικοινωνία τῶν δύο φρουρίων, ποὺ θὰ ὑποστηριζόταν ἀπὸ μεμονωμένους πύργους καὶ ὀχυρώσεις σὲ εὐπρόσβλητα σημεῖα. Ἐνιαῖο ὅμως τεῖχος, στὴ σημερινή του περίπου μορφή, δὲν φαίνεται πιθανόν.

Κάποια ἐποχὴ τὴ δυτικὴ στενὴ πλευρά, ποὺ ἔνωνε τὴ χερσόνησο μὲ τὸ μεσαιωνικὸ κάστρο, τὴν προστάτευαν τάφος καὶ τεῖχος. Τοῦτου μοναδικὸ λείψανο ἀποτελεῖ ὀγκώδης ὀρθογώνιος πύργος τοῦ 14ου αἰ., ἐνσωματωμένος στὸ τεῖχος τοῦ 1815, γνωστὸς σήμερα μὲ τὸ ὄνομα «πύργος τοῦ Θωμᾶ» ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιγραφή (Ἄν. Ὁρλάνδος, Ἠπ. Χρον. 1935, σ. 7-8).

Εἶναι ἄγνωστο πότε ἰδρύθηκε τὸ πρῶτο πόλισμα τῶν Ἰωαννίνων. Εἶναι πάντως βέβαιο, ὅτι τὸν 11ο αἰ. ὑπῆρχε ἐκεῖ ἕνας τειχισμένος οἰκισμὸς, τοῦ ὁποίου τὰ τεῖχη ἐπεσκεύασε ὁ Νορμανδὸς Βοημοῦνδος (1082), οἰκοδομώντας καὶ μιὰ νέα ἀκρόπολη ὀχυρότατη «ἐν ἄλλῳ μέρει τῶν τειχῶν». Ἀλλὰ ὀπωσδήποτε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ὡς τὸ 1204 ἡ πόλη φαίνεται ὅτι ἦταν ἀσήμαντη. Μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ Δεσποτάτου ἀρχίζει ἡ ἀνάπτυξή της, ποὺ ὀφείλεται στὸν Κομνηνοδοῦκα Μιχαὴλ Α' (1205-1215). Τὸ κάστρο τοῦτο τὸ ἐπεσκεύασε ἡ καὶ τὸ ἐνίσχυσε ὁ δεσπότης Θωμᾶς Πριάλιμπος (1367-1384), ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ πύργο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ποὺ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ κτίτορος, Θωμᾶς. Ἀπὸ μιὰ μαρτυρία τοῦ λεγόμενου «Χρονικοῦ τῶν μοναχῶν Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου», ἕνα τοπικὸ χρονικὸ τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰ., ὁ συγγρ. συμπεραίνει ὀρθᾶ, ὅτι ὁ ἐπάνω γουλάς ἢ ἀπλῶς γουλάς εἶναι ἡ ΒΑ ἀκρόπολη μὲ τὸν μεγάλο κυκλικὸ πύργο (σῶζεται ὡς σήμερα), ὅπου τὸ κυβερνεῖο καὶ ἡ κατοικία τοῦ ἡγεμόνα τοῦ Δεσποτάτου τῶν Ἰωαννίνων.

Χωρὶς ἀμφιβολία ὀφείλουμε στὸ συγγρ. τὸ πρῶτο βεβαιωμένο ἱστο-

ρικό σχεδιάσμα του μεσαιωνικού κάστρου των Ίωαννίνων. Σκοτεινή παραμένει η παλαιότερη ιστορία του κάστρου, πριν από τα χρόνια του Δεσποτάτου. Μια συστηματική αρχαιολογική έρευνα, που τη χρησιμότητά της υπογραμμίζει ο συγγρ., φαίνεται τώρα περισσότερο αναγκαία.

Για εκείνον που γνωρίζει τη γεωμορφία της Ήπειρου δεν πρέπει, νομίζω, να υπάρχει αμφιβολία ότι η νέα θέση, όπου ο Ίουστινιανός μετέφερε τους κατοίκους της Εύροιας, είναι η χερσόνησος του κάστρου (Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων* IV, I, 39-42), γιατί π ο υ θ ε ν ἄ ἄ λ λ ο ὕ σ τ ῆ ν Ήπειρο δεν υπάρχει άλλη λίμνη με νησί στο μέσον και χερσονησίζοντα λόφο, επάνω στον οποίο ἐγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες της Εύροιας. Η μοναδική λίμνη της Ἀχερουσίας δεν παρουσιάζει τὰ γνωρίσματα αυτά, τὰ δὲ ἐρείπια του παρακειμένου λόφου Καστρι εἶναι προχριστιανικά. Ἐπὶ πλεόν στον Συνέκδημο του Ἱεροκλέους (651, 4 - 652, 7) ἀναφέρεται βορείως της Δωδώνης μιὰ *Εὐροια ἀκνίου*, που πιθανότερα δηλώνει τὴ νέα Εὐροια (*Εὐροια ἐκ νέου*), αὐτὴ που ἱδρυσε ὁ Ίουστινιανός, μεταφέροντας ἐκεῖ τους κατοίκους της παλαιᾶς Εὐροίας (Ήπειρ. Ἔστ. 1952, σ. 537-554, ΠΑΕ 1951, σ. 174, σημ. 2). Ἡ θέση δεν φαίνεται νὰ ἦταν ἀκατοίκητη, ἀπὸ τους τελευταίους τουλάχιστον προχριστιανικούς χρόνους, ὅπως δείχνουν μερικὰ εὐρήματα στὶς δυτικὲς παρυφές της πόλης και μέσα στο κάστρο (BCH 78 [1954] 135, AD 21 [1966], Χρον. σ. 287).

Κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν συντηρήσεως του κάστρου εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ παρατηρήσω (AD 19 [1964], Χρον. σ. 314, πρβλ. και 20 [1965], Χρον. σ. 353-4) ὅτι ὁ πύργος του Θωμᾶ δεν εἶναι ἐνσωματωμένος στο τουρκικὸ τεῖχος, ἀλλὰ σὲ παλαιότερο βυζαντινὸ, και ὅτι ὁλόκληρη σχεδὸν ἡ δυτικὴ πλευρὰ εἶναι ἀρχαιότερη ἀπὸ τὸν πύργο του Θωμᾶ (1367-1384), πιθανὸν της ἐποχῆς του Μιχαῆλ του Α' (1205-1215). Ὅπως μαρτυροῦν μερικὰ ἔγγραφα στο τεῖχος, ὁ πύργος ἐπροστάτευε ἐσωτερικὰ ἕναν πυλώνα, που ἦταν ἀρχικὰ μεγαλύτερος. Τοῦτον τὸν κεντρικὸ πυλώνα ἐνίσχυσε ὁ Θωμᾶς με τὸν ἐσωτερικὸ πύργο και περιόρισε τὸ μέγεθος της πύλης (λίγες δεκάδες μέτρα βορειότερα βρίσκεται ὁ κεντρικὸς πυλώνας τῶν χρόνων του Ἄλῃ - πασᾶ, εἰκ. 3). Στο σημεῖο του βυζαντινοῦ πυλώνα τὸ σημερινὸ κάστρο παρουσιάζει ὑπερβολικὸ πάχος, ὑπερδιπλάσιο ἀπὸ τὸ λοιπὸ δυτικὸ τεῖχος, ὀφειλόμενο στὴν παρέκκλιση του τουρκικοῦ τεῖχους, ἐξαιτίας κάποιου πύργου, ἢ ἴσως δύο βυζαντινῶν πύργων που θὰ ἐπροστάτευαν ἐξωτερικὰ τὸν πυλώνα.

Ὁ ἐπίσκοπος Ναζιανζοῦ Ἰγνάτιος, σπουδαστὴς τὸ 1755 στὰ Γιάννινα, σημειώνει ὅτι διάβασε «ἐν τῷ *τειχοκάστρω*» τὰ ὀνόματα Μιχαῆλ Δούκας, Ἰωάννης και Θωμᾶς, πράγμα που ἐπιβεβαιώνει περίπου πρὸ του 1700 και ὁ Ἰωαννίτης γεωγράφος Μελέτιος (Βραν. 70 κ.έ.). Ἀφοῦ τὸ ὄνομα του Θωμᾶ σώζεται στον ἐσωτερικὸ πύργο του κεντρικοῦ πυλώνα, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰ δύο ἄλλα ὀνόματα τῶν δεσποτῶν, Μιχαῆλ του Α' (1205-1215) και Ἰωάννου (1323-1335), βρίσκονταν ἐξωτερικὰ της κύριας πύλης, στον πύργο ἢ στους δύο πύργους που τὴν ἐπροστάτευαν. Μιὰ τομὴ στο σημεῖο αὐτό, ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ και τὸ τουρκικὸ τεῖχος, θὰ ἐπιβεβαίωνε, ἐλπίζω, τὴν ἄποψη αὐτὴ και θὰ ἀποκαθιστοῦσε τὸν ἀρχικὸ πυλώνα του βυζαντινοῦ κάστρου. Πιθανὸν μιὰ πυλὶδα νὰ ὑπῆρχε και στὴ ΒΔ γωνία του κάστρου, ἐκεῖ που σήμερα τὸ τεῖχος παρουσιάζει ἐπίσης μεγάλο πάχος και ἀκόμα ἕναν τουρ-

κικό πύργο με πυλίδα. Ίσως απ' εκεί πέρασε ή πομπή, μετά τόν άγιασμό τών Θεοφανείων στή 1402, όταν κατέρρευσε ό έξώστης τών άνακτόρων στή ΒΑ άκρόπολη και σκοτώθηκε ή μικρή αυθεντοπούλα κυρά Μανταλένα,, κόρη του αυθέντου τών Ίωαννίνων Esau de' Buondelmonti και τής Ειρήνης (σ. 25-27).

Τρεΐς οικόδομικές φάσεις παρουσιάζει και ό βυζαντινός πυλώνας στή ΒΑ άκρόπολη (ΑΔ, ό.π.). Η νεώτερη φάση αντιπροσωπεύεται κι εδώ με τό στένεμα τής αρχαιότερης πύλης και με τήν κατασκευή πύργου, όμοιου στήν τοιχοδομία με τόν πύργο του Θωμά. Τήν αρχαιότερη φάση άποτελεί πιθανόν ό όγκώδης κυκλικός πύργος, άριστερά τής πύλης, που ίσως σχετίζεται με τή νέα άκρόπολη που άνοικοδόμησε ό Βοημοϋνδος τό 1082.

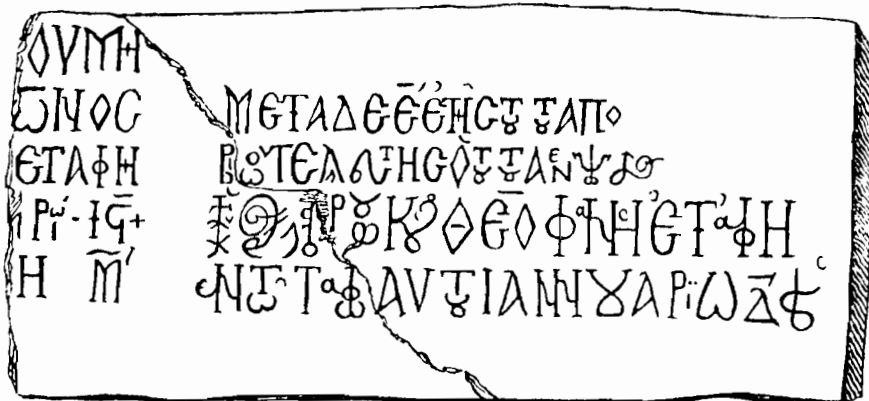
Διαπιστώνονται έπομένως 4 ή 5 φάσεις του κάστρου, ή Ιουστινιάνειος, του Βοημοϋνδου (1082), που πρόσθεσε και μιá νέα άκρόπολη, του Μιχαήλ Α' (1205-1215), που άνοικοδόμησε τό κάστρο, του Ίωάννου και Θωμά Γ' στόν 14ο αϊ., που ενίσχυσαν τό ύφιστάμενο κάστρο. Άλλά ενώ είναι σχεδόν βέβαιο ότι τό τείχος του Μιχαήλ άκολουθούσε τή σημερινή γραμμή περίπου, είναι άγνωστη ή θέση του παλαιότερου τείχους. Ό συγγρ. πιστεύει ότι τό παλαιότερο τείχος περιοριζόταν στή ΝΑ άκρόπολη. Τούτου όμως τό έμβαδόν, 2,5 έκτάρια, άντιστοιχεί σέ πληθυσμό 500 - 750 κατοίκων. Τό έμβαδόν του τουρκικού κάστρου ύπολογίζεται σέ 17 έκτάρια, που άντιστοιχεί σέ πληθυσμό 3000 - 5000 κατοίκων, όσον περίπου είχε πάντοτε τό κάστρο. Είναι δύσκολο νά δεχτούμε ότι τό πρώτο πόλισμα, είτε Ιουστινιάνειο είτε μεταγενέστερο, πάντως αρχαιότερο άπό τό 1082, με τήν τόσο έπίκαιρη θέση του στήν κεντρική Ήπειρο, είχε τις διαστάσεις και τόν πληθυσμό ενός συνηθισμένου μικρού χωριού που περιοριζόταν σέ έναν μικρό χώρο 2,5 έκταρίων. Για τό λόγο αυτόν κλίνω νά δεχτώ ότι τό τείχος τής πρώτης πόλης, που ίδρυσε ό Ίουστινιανός, βρισκόταν εκεί όπου ό στενός λαϊμός ένωνε τή χερσόνησο με τή στεριά (Προκόπιος), και άργότερα, όταν έπλάτυνε με τις έπιχώσεις, χτίστηκε ή δυτική πλευρά του βυζαντινού και τουρκικού τείχους. Η έρουμνοτάτη άκρόπολη που οίκοδόμησε ό Βοημοϋνδος βρισκόταν στόν ΒΑ βράχο, ή δε προϋπάρχουσα, που έπισκεύασε, στόν ΝΑ βράχο του κάστρου.

Όριστικά λύνεται στή μελέτη τό ζήτημα ότι ή μητρόπολη τών Ίωαννίνων ήταν ό ναός του Άρχιστρατήγου Μιχαήλ στή ΝΑ άκρόπολη, εκεί περίπου που βρίσκεται ως σήμερα τό Φετιχιέ Τζαμι (σ. 14-17 και 27 κ.έ.). Άπό τήν άνάλυση και τή συσχέτιση συγχρόνων πηγών (χρυσόβουλλα του 1319 και 1321, Χρονικό τών Τόκων, χειρόγραφο Σινά και Στιχηράριο του Βρετ. Μουσείου του 13ου αϊ.) προκύπτει τό βέβαιο συμπέρασμα (δέν συμμερίζομαι τήν κάποια έπιφυλακτικότητα του συγγρ., σ. 34) ότι οι Τούρκοι, σέ ένδειξη κυριαρχίας, έγκρέμισαν τό μητροπολιτικό ναό (1430), που τή θέση του έπηρε ό παρακείμενος ναός του Παντοκράτορος, όπου τό «καμπαναρείον», και απ' εκεί Τούρκοι άξιοματοϋχοι άρπαξαν τά κορίτσια τών χριστιανών, καθώς έβγαΐναν άπό τήν εκκλησία. Στόν ήμερειπωμένο ναό του Ταξιάρχου Μιχαήλ θα ύψώθηκε κάποιος μινάρές, σημάδι κυριαρχίας, κι έναν τέτοιο έπιχείρησε νά κατασκευάσει τό 1596/7 ό Μουσταφάς Τσαούσης, αλλά «διά πρεσβειών τών Παμμεγίστων Ταξιαρχών έκρεμίστηκε». Τή μετατροπή τής παλαιάς μητρόπολης σέ τζαμι έπιβεβαιώνει τώρα μιá άνέκδοτη ένθύμηση τής Μονής Ρογκοβού του έτους 1612/13 (σ. 36). Σύμφωνα με ένα αντίγραφο του «Κουβαρά», ή έξωση

τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὸ κάστρο δὲν ἔγινε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ κινήματος τοῦ Διονυσίου (11 Σεπτ. 1611), ἀλλὰ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1613 ἐκδιώχθησαν μὲ βασιλικὸ φερμάνι οἱ χριστιανοὶ τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1618 τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ κάστρου.

Ὁ συγγρ. παραθέτει κατόπι (σ. 39 κ.έ.) ἕναν ἀναλυτικὸ κατάλογο μὲ τὰ μοναστήρια καὶ τοὺς ναοὺς ποὺ βρισκόνταν μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο, ὅπως τὸν διασώζει ἕνα ἀνέκδοτο χειρόγραφο ἰδιωτικῆς συλλογῆς τῶν Ἰωαννίνων, ἀντίγραφο ἀπὸ τὸν «Κουβαρᾶ». Ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ εἶχαν ἀντλήσει καὶ ὁ Π. Ἀραβαντινὸς (1856) καὶ ὁ Ι. Λαμπρίδης (1887). Τὰ ἀναφερόμενα στὸ χειρόγραφο μικρὰ καὶ μεγάλα μνημεῖα φτάνουν τὰ 36, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἦταν ὡς 25 ναοὶ καὶ 5 μοναστήρια, μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο. Ἀπὸ τοὺς ναοὺς αὐτοὺς προέρχονται πιθανότατα οἱ μονολιθικοὶ κίονες τοῦ προστώου τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Ἀσλάν-πασᾶ (τώρα Δημοτ. Μουσεῖο) καὶ μερικὰ βυζαντινὰ γλυπτὰ (σ. 46, πρβ. καὶ ΑΔ 17 [1961/62], Χρον. σ. 198-9). Ἐνα μικρὸ μαρμάρينو πλακίδιο, προφανῶς ἐντοιχισμένο, μὲ ἀνάγλυφη μορφή καὶ ἀδιάγνωστη ἀνάγλυφη ἐπιγραφή στὴ βάση, τὸ ἀναγνωρίζει ὁ συγγρ. ὡς μορφή αὐτοκρατορικῆ ἢ δεσποτικῆ (εἰκ. 13).

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι μιὰ ἔλλιπης ἐνεπίγραφη καλυπτῆρια πλάκα τάφου, ποὺ εἶδε στὸ Φετιχιέ Τζαμί κι ἐσχέδιασε ὁ Hughes στὰ 1814 (ἐδῶ εἰκ. 1).

Εἰκ. 1.

Διατηρεῖ μέρος τῆς ἀρχικῆς ἐπιγραφῆς καὶ μιὰ προσθήκη, ποὺ ὁ συγγρ. τὴ διαβάζει ὡς ἐξῆς (σ. 48):

Μετὰ δὲ ε΄ ἔ[τη] τῆς τούτου ἀπο-
βιώσ(εως) ἐτελεύτησ(εν) ὁ τούτου ἀνεψιὸς
[ἱερομόναχος...?] κ(ὺρ) Θεοφάνης· ἐτάφη
ἐν τῷ τάφῳ αὐτοῦ Ἰανουαρίῳ δ'.

Ἡ ἀνάγνωσή του ὅμως παρουσιάζει μερικὲς δυσχέρειες: οἱ δύο παρατακτικὲς προτάσεις (ἐτελεύτησεν ... ἐτάφη) μένουν ἀσύνδετες· ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συμπλήματα, ὅσες λέξεις διαβάζονται μὲ ἀσφάλεια δὲν παρουσιάζουν συν-
τμήσεις (στ. 3-4)· ἡ ἀνάγνωσή δὲν λαμβάνει ὑπόψη τὸ τρίτο καὶ τέταρτο

γράμμα του σ. 2 (ου). Ἡ παρακάτω ἀνάγνωση ἐξομαλύνει τὶς δυσχέρειες αὐτές:

Μετὰ δὲ ε' ἔ[τη] τῆς τούτου ἀπο-
βίου τελευτῆς ὁ τούτου ἀνεψιὸς
[.....] κὺρ Θεοφάνης ἐτάφη
ἐν τῷ τάφῳ αὐτοῦ κλπ.

ὅπου ἡ παράλειψη τῶν δύο τελευταίων γραμμάτων τῆς λ. ἔ[τη] εἶναι εὐνό-
ητη, γιατί ἀκολουθοῦν τὰ ὅμοια γράμματα τοῦ ἄρθρου τῆς. Παραμένει ὅμως
ἀνεξήγητο ἓνα ὠμέγα στὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου στίχου μετὰ τὸ βι, ἐκτὸς ἂν
ὀφείλεται σὲ κάποιον λάθος τοῦ Hughes.

Παρακάτω γίνεται λόγος λεπτομερῆς γιὰ ἓναν τάφο, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τυ-
χαῖα τὸ 1795, κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ σεραγιοῦ. Οἱ σχετικὲς πληροφορίες ὀφείλονται
σὲ μεταγενέστερους Ἑπειρωτὲς λογίους, ἰδίως στὸν Ι. Λαμπρίδη (ὁ Hughes ἀνα-
φέρει ἀπλῶς τὸ γεγονός). "Ὅταν βρέθηκε ὁ τάφος, ὁ Ἀλῆ-πασὰς ἐκάλεσε τὸν Κοσμᾶ
Μπαλάνο, γιὰ νὰ τοῦ ἐξηγήσῃ τὴν ἐπιγραφή τοῦ τάφου. Οἱ πληροφορίες ἔχουν ἀρχι-
κὴ πηγὴ τὸ «Ἱστορικὸν κατὰ παράδοσιν Κοσμᾶ Μπαλάνου», ἐρανίσματα ποὺ κατέ-
γραψε ὁ Ἑπειρωτῆς Γεώργιος Τουρτούρης ἐπὶ Ἀλῆ-πασᾶ, σύμφωνα μετὰ τὴν ἀφη-
γήσει τοῦ Κοσμᾶ Μπαλάνου. Τὴν ἀφήγησιν ἀναδημοσιεύει ὁ συγγρ. ἀπὸ μιὰ πρώ-
τῃ δημοσίευσί τῆς σὲ τοπικὴ ἐφημερίδα τῶν Ἰωαννίνων τοῦ 1924. Σύμφωνα μετὰ αὐ-
τῆ, ὁ τάφος βρέθηκε στὸ ἱερὸ βῆμα τοῦ ναοῦ, ποὺ «ἦταν ἡ παλαιὰ μητρόπολις ὁ Παν-
τοκράτωρ», ὅπου κατὰ τὸν Ι. Λαμπρίδη χτιζόταν ὁ γυναικωνίτης τοῦ σεραγιοῦ. Ἀλ-
λὰ ἐκεῖνος ποὺ διάβασε τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή μέσα στὴν τάφο δὲν μπόρεσε νὰ
διακρίνῃ παρὰ μονάχα μερικὲς φράσεις ἀσύνδετες καὶ τὸ ὄνομα *Θωμᾶς Γιχάρην*
Προήλαπος δεσπότης, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ βγάλῃ κάποιον νόημα,
προτείνοντας μιὰ ἀνάγνωση, μετὰ δύο βυζαντινοὺς δωδεκασύλλαβους (σ. 63), καὶ διε-
ρωτᾷται ἂν ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρεται στὴν ταφή τοῦ ἴδιου τοῦ Θωμᾶ ἢ ἄλλου ἐπίση-
μου προσώπου ποὺ ἐτίμησε ὁ δεσπότης μετὰ τὸν καλλιμάραρο τάφο.

Δὲν συμμερίζομαι τοὺς δισταγμοὺς τοῦ συγγρ. (σ. 57 κ.έ.) γιὰ τὴν κατὰ
προσέγγιση θέση τῶν δύο βυζαντινῶν ναῶν, τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ καὶ τοῦ
Παντοκράτορος. Ἡ ζωντανὴ ὡς τὸ 1795 παράδοση, ποὺ τὴ διασώζει ἡ
ἀφήγησις τοῦ Τουρτούρη, ὅτι στὴ θέση τῶν σεραγιῶν βρισκόταν ἡ παλαιὰ μη-
τρόπολις, ὁ Παντοκράτωρ (σ. 55-56), εἶναι ἀξιόπιστη καὶ δὲν πρέπει νὰ ὑπο-
τιμηθῇ, ὅπως ἀξιόπιστη εἶναι καὶ ἡ παράδοση ὅτι ὁ ναὸς ἦταν ἡ παλαιὰ μη-
τρόπολις, ἀφοῦ πραγματικὰ ἦταν μητρόπολις παλαιότερα, στοὺς δύο πρώτους
αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας (1430-1611). "Ὅταν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν γίνονταν
βαθιᾶς ἐκσκαφὲς γιὰ τὴ θεμελίωσις τοῦ βασιλικοῦ περιπτέρου, ποὺ κατέχει
τὴ θέση τοῦ στρατιωτικοῦ νοσοκομείου, στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τοῦ σε-
ραγιοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ ὄστρακα ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων, κανένα οἰκο-
δομικὸ λείψανον δὲν ἤρθε στὸ φῶς. Εἶναι δύσκολο νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ κατασκευὴ
τοῦ σεραγιοῦ ἐξαφάνισε ἐντελῶς ὅλα τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ ποὺ εἶχε «κτίσμα-
τα θολογύριστα», ὑπόγεια ὀστεοφυλάκια καὶ κρύπτες (σ. 58). Πιθανότερα
ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Παντοκράτορος βρισκόταν στὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ
σεραγιοῦ, σὲ κάποια ἀπόστασις ἀπὸ τὴν μητρόπολιν τῶν Ταξιαρχῶν, στὴν πε-
ρίοδο τοῦ Δεσποτάτου, «ὅπου εἶναι εἰς τὸν ἀνατολικὸν σκόπελον». Ὁ ναὸς

αυτός «δὲν ἐχαλάσθη τότε ἐξ ὀλοκλήρου [δηλαδή μετὰ τὸ 1611], ἀλλὰ μετεβλήθη εἰς τζαμί καὶ ἕως εἰς τὰ 1770 ἐσώζετο ὀλόκληρος ὁ ναὸς καὶ αἱ ζωγραφίαι, πλὴν τοῦ ἁγίου βήματος». Ὁ ναὸς αὐτός, ποῦ κατεῖχε τὴν πιὸ περιβλεπτή θέση καὶ μετατράπηκε ἀργότερα σὲ τζαμί (Φετιχιέ), ἦταν ἀσφαλῶς ἡ παλαιὰ μητρόπολις τῶν χρόνων τοῦ δεσποτάτου, τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ, προστάτη καὶ φερώνυμου τῶν Κομνηνοδουκάδων (Ἀν. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. 2, 1936, σ. 40 καὶ σημ. 2), ποῦ τὴν εἶχε ἀνεγειρεῖ ἴσως ὁ ἰδρυτὴς τοῦ δεσποτάτου Μιχαήλ ὁ Α', κατὰ βυζαντινὴ συνήθεια. Αὐτὸν τὸν ναὸ «ἐχάλασαν» οἱ Τοῦρκοι (σ. 56 καὶ 31), ἴσως μόνο τὸ ἱερό, ποῦ δὲν σωζόταν πιά τὸ 1770. Τὴ θέση τῆς παλαιᾶς αὐτῆς μητροπόλεως ἐπῆρε ὁ ναὸς τοῦ Παντοκράτορος μετὰ τὸν τάφο τοῦ Θωμᾶ, ποῦ καὶ αὐτός, μετὰ τὴν ἀποστασία τοῦ Διογυσίου, καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Στὸν ἐγκαταλειμμένο ναὸ τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ, ποῦ σωζόταν σχεδὸν ὀλόκληρος μετὰ τις ἀγιογραφίες ὡς τὸ 1770, ὕψωσε ὁ Μουσταφᾶς Γσαούσης μιναρέ, ὁ ὁποῖος «διὰ πρεσβειῶν τῶν *Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν ἐκρεμίστηκε...*» (σ. 35). Καὶ στὸν ναὸ αὐτὸν φαίνεται πὼς ὑπῆρχαν τάφοι ἐπίσημων προσώπων, καὶ ἴσως ἀπ' ἐκεῖ προέρχεται ἡ ἐνεπίγραφη πλάκα ποῦ ἀντέγραψε ὁ Hughes) (ἐδῶ εἰκ. 1).

Τὴν ἀρχαιότερη εἰδῆση γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ τάφου τοῦ Θωμᾶ δὲν διασώζει ὁ Hughes, ἀλλὰ ὁ M. Leake (Travels in Northern Greece, 1835, τ. 1, σ. 253-4), ὁ ὁποῖος ἐπισκέφτηκε τὰ Γιάννινα τὸ 1805, μὲν δέκα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ περιστατικό. Στὸ ταξίδι του στὸ Ζάλογγο (4 Ἰουλίου 1805) ὁ συνοδός του, ὁ κύριος Πέτρος ἀπὸ τὴν Κοριτσά, ἕνας ἀρχιμηχανικός καὶ ἀρχιτέκτων τοῦ Ἀλῆ-πασᾶ, τὸν ἐπληροφόρησε πὼς, ὅταν σκαβόταν τὸ οἰκόπεδο γιὰ τὸ σεράι στὸ κάστρο τῶν Ἰωαννίνων, βρέθηκε μιὰ πέτρα ἐνεπίγραφη πρὸς τιμὴν τοῦ «Thomas Ἡγούμενος and benefactor of Ioannina». Ὁ κύριος Πέτρος ἀνέφερε στὸ βεζίρη τὴν εὑρεση τοῦ τάφου καὶ ἐκεῖνος τὸν διάταξε: «πῆγαινε, διάβασε ὅλες τὶς παλαιᾶς ἱστορίες καὶ ἔλα αὐριο τὸ πρωὶ καὶ γνώρισέ μου τίνος εἶναι τὸ μνημεῖο». Ὁ Leake δὲν ἀναφέρει τὶς παραπέρα ἐνέργειες τοῦ κύριου Πέτρου, ποῦ τὶς πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Κοσμᾶ Μπαλάνου. Πρὸς στιγμὴ θὰ νόμιζε κανένας ὅτι ὁ κύριος Πέτρος, ποῦ ἐπέβλεπε τὶς ἐργασίες τοῦ σεραγιοῦ καὶ εἶδε πρῶτος τὸν τάφο, εἶναι ὁ ἀφηγητὴς ἢ ἡ κύρια πηγὴ τῆς ἀφηγήσεως. Ἀλλὰ τὸν Μπαλάνο συνόδευε στὴν πρώτη του ἐπίσκεψη (2 Μαρτίου 1795) ἕνας «ἀπὸ τοὺς προκρίτους τῆς πόλεως, ὁποῦ ἐπλησίαζον εἰς αὐτὸν» (τὸν Ἀλῆ), καὶ στὴ δευτέρη ἐπίσκεψη (5 Μαρτίου) ἕνας «μυστικός του Ἑβραῖος». Ἐπὶ πλέον ὁ κύριος Πέτρος, ποῦ καταγόταν ἀπὸ τὴν Κοριτσά καὶ εἶχε ἐκεῖ τὴν οἰκογένειά του καὶ τὴν περιουσία του, δὲν ἦταν φυσικά ἀπὸ τοὺς προκρίτους τῆς πόλεως, οἱ δὲ πληροφορίες ποῦ μετέδωσε στὸν Leake δὲν μαρτυροῦν ἄνθρωπο λόγιο καὶ γνώστη τῆς ἱστορίας τῶν Ἰωαννίνων, ὅπως ὁ ἀφηγητὴς καὶ ὁ συντάκτης τοῦ ἱστορικοῦ, ὅταν μιλεῖ γιὰ τὸ Θωμᾶ «Ἡγούμενος and benefactor of Ioannina».

Παρακάτω (σ. 64 κ.ε.) δημοσιεύεται μιὰ ἀνέκδοτη ἐπιγραφή τοῦ Δημοτ. Μουσείου, πολὺ ἀκρωτηριασμένη, ποῦ βρισκόταν στὸ Φετιχιέ Τζαμί.

Ἀπὸ τὰ σωζόμενα τρία ἀσύνδετα μαρμάρινα κομμάτια, προκύπτει ὅτι ἡ ἐπιγραφή εἶχε λαξευθῆ σὲ κάποιο ὑπέρθυρο, πλάτους ἄνω τῶν 80 ἐκ. Ὑστερα ἀπὸ ἐνδελεχῆ σχολιασμό, ὁ συγγρ. καταλήγει στὸ πειστικὸ συμπέρασμα, ὅτι πρόκειται γιὰ

κτιτορική επιγραφή, τῆς ὁποίας ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποκαταστήσῃ δύο βυζαντινοὺς δωδεκασύλλαβους καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κτίτορος¹:

Θω]μᾶς τε... πασης κ...
ὁ κε ἄλβανητ[οκτόνος ἐπικλ]ηθῆς, ετ...
ὠκοδομήσ[ατο τὸν νάρθη]κα τοῦτ[ον...]

Τὸ ὄνομα τοῦτο συνδέει ὁ συγγρ. μὲ τὸν γνωστὸ Θωμᾶ δεσπότη Κομνηνὸν Πρε-άλιμπον, στὸν ὁποῖο, ὕστερα ἀπὸ τὴ συντριβὴ τῶν Ἀλβανῶν ἐπιδρομῶν τὸ 1379, εἶχε ἀποδοθῆ ἡ προσωνομία ἄλβανιτοκτόνος, τὴν ὁποία ὑπαινίσσεται σκωπτικὰ τὸ σχεδὸν σύγχρονο Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων. Μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ ἡγεμόνα οἱ ἀντίπαλοί του ἀπέξεσαν τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴν κτιτορική ἐπιγραφή, πού βρισκόταν σὲ κάποιο νάρθηκα ναοῦ ἢ σὲ κάποια ἄλλο οἰκοδόμημα. Ἡ ἐπιγραφή ἐπομένως χρονολογεῖται στὰ χρόνια μετὰ τὴ συντριβὴ τῶν Ἀλβανῶν (1379) καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Θωμᾶ (1384).

Ἀκολουθεῖ ἓνα σύντομο κεφάλαιο, «Οἱ τελευταῖοι κυρίαρχοι τοῦ κάστρου», ὅπου ὁ συγγρ. ἀποδείχνει, μὲ βάση κυρίως ἓνα ἄγνωστο ὡς τῶρα «χειρόγραφον ἀπὸ βιβλιοθήκην τῆς Ὁξφόρδης» (ὁ συγγρ. δὲν σημειώνει τὰ στοιχεῖα τοῦ χειρογράφου οὔτε σὲ ποιά βιβλιοθήκη τῆς Ὁξφόρδης βρίσκεται τὸ χειρόγραφο), ὅτι ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Θωμᾶ (23 Δεκ. 1384) ὡς τὴν παράδοση τοῦ κάστρου στοὺς Τούρκους (9 Ὀκτ. 1430), σχεδὸν ἐπὶ μισὸν αἰῶνα, δὲν ἐμεσολάβησε καμιὰ ἄλβανοκρατία, ὅπως πίστευαν ὡς τῶρα. Τὸν Θωμᾶ διαδέχθηκε ὁ Ἰζαοῦ (31 Ἰαν. 1385) καὶ, γιὰ ἓνα σύντομο διάστημα 15 μηνῶν, ὡς τὴν τουρκικὴ κατάκτηση (9 Ὀκτ. 1430), ὁ Κάρολος Β'. Ὡς τῶρα πίστευαν ὅτι ὁ Κάρολος Α' παρέλαβε τὴν ἐξουσία τὸ 1418 καὶ ὅτι ἀπὸ τὸ χρόνο τοῦ θανάτου τοῦ Ἰζαοῦ, πού τὸν τοποθετοῦσαν ἐσφαλμένα στὰ 1403 (ἀντὶ τοῦ ὄρθου 6 Φεβρ. 1411), ὡς τὸ 1418, τὸ κάστρο καὶ τὸ δεσποτάτο βρισκόνταν κίττω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τῶν διαφόρων Ἀλβανῶν φυλάρχων. Ὁμως ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῆς Ὁξφόρδης βεβαιώνεται τῶρα ὅτι μεταξὺ τῶν δύο ἡγεμόνων, τοῦ Ἰζαοῦ καὶ τοῦ Καρόλου Τόκκου (1 Ἀπριλ. 1411), δὲν ἐμεσολάβησε παρὰ ἓνα σύντομο διάστημα δύο σχεδὸν μηνῶν. Τοῦτο ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ μιὰ κτιτορική ἐπιγραφή τοῦ μικροῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, κοντὰ στὸ Μονοδένδρι Ζαγορίου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Κάρολος κατεῖχε τὸ δεσποτάτο πρὶν ἀπὸ τὸ 1413/14 (Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ, Ἑλληνικά 20 [1967] 421-26).

Εἶναι φανερὴ ἡ σημασία τοῦ κάστρου, ἐνὸς βυζαντινοῦ ἀκριτικοῦ προπυργίου. Σ' αὐτὸ εἶχαν συγκεντρωθῆ μετὰ τὸ 1204, σὰν σὲ «σώτειραν κιβωτόν», εὐγενεῖς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, πού, μαζὶ μὲ τοὺς ἰσχυροὺς τοπικοὺς ἄρχοντες, ἀποτελέσαν μιὰ παντοδύναμη ἀριστοκρατία. Μεγάλες καὶ γνωστὲς οἰκογένειες, ὅπως οἱ Φιλανθρωπinoί, οἱ Στρατηγόπουλοι, οἱ Γαβριηλόπουλοι, οἱ Ἀψαράδες, οἱ Μελισσηνοί, συνεχίζουν τὶς ἑλληνοβυζαντινὲς παραδόσεις, ἀσκοῦν ἰσχυροτάτη ἐπιρροὴ στοὺς δεσπότες. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ Ἄρτα, ἡ παλαιὰ πρωτεύουσα τῶν Κομνηνοδουκάδων, περιέρχεται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ

1. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ καὶ τὴν ἀποκατάσταση βλ. καὶ ἐδῶ παραπάνω, σ. 133-136 (Σύμμεικτα). Σ. τ. Δ..

14ου αιώνα σὲ δεύτερη μοίρα καὶ ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ πέφτει στὰ χέρια διαφόρων Ἀλβανῶν φυλάρχων, τὰ Ἰωάννινα εἶναι κυματοθραύστης στὴν ἄλβανικὴ πλημμυρίδα.

Οἱ μεσαιωνικὲς καὶ νεώτερες ἠπειρωτικὲς ἐρευνες ὀφείλουν πολλὰ στὸν κ. Α. Βρανούση. Μὲ μεθοδικότητα, γνώση καὶ κρίση ἐδημιούργησε, μὲ τίς ἐκδόσεις τῶν διαφορῶν τοπικῶν χρονικῶν, τίς προϋποθέσεις γιὰ τὴν παραπέρα ἐρευνα. Ἀπαλλαγμένες οἱ ἱστορικὲς πηγές ἀπὸ παρερμηνεῖες καὶ συγχύσεις ἀποτελοῦν τώρα καθαρὸ ἔδαφος γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἐρευνα. Μὲ τὴν ἐργασία τούτῃ ἔχει ἀνοίξει ἕναν καινούριο δρόμο γιὰ τὴν ἐρευνα τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῆς Ἡπείρου, ποῦ ὡς τώρα θεωροῦνταν χαμένη ὑπόθεση. Ἐδειξε ἀκόμα τὴ χρησιμότητα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας, ποῦ θὰ συμπλήρωνε τὴν πρώτη τούτῃ ἱστορικὴ ἐρευνα. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἡ βιβλιοκρισία μας αὐτὴ πῆρε δυσανάλογη ἔκταση, ὄχι γιὰ νὰ ἐλέγξῃ, ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑπογραμμίσῃ τὴ σπουδαιότητα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας.

ΣΩΤ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

Ἀθανασίου Δ. Κομίνη, Πίνακες χρονολογημένων Πατμιακῶν κωδίκων, Πρόλογος Διονυσίου Α. Ζακυθηνοῦ, Ἐν Ἀθήναις 1968. 4ο, σσ. ιγ', 95, πίν. 176. (Βασιλικὸν Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν).

Dr. Athanasius D. Komines, Facsimiles of dated Patmian Codices, with an Introduction by Dr Dionysius A. Zakythinus, English Version by Dr Mark Naoumides, Athens 1970. 4ο, σσ. 129, πίν. 176.

Γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς παλαιογραφίας οἱ πανομοιότυποι πίνακες τῶν χειρογράφων εἶναι ἕνα θαυμάσιο ὄργανο, ἀκόμα μάλιστα σπουδαιότερο ὅταν μᾶς δίνουν κώδικες χρονολογημένους. Γνωστὴ εἶναι ἡ δωδεκάτομη μνημειώδης ἐκδοση τῶν χρονολογημένων κωδίκων ὡς τὸ 1200 ἀπὸ τὴν Sylvia καὶ τὸν Kirsopp Lake καί, τὰ τελευταῖα χρόνια, τοῦ Alexander Turyn, τοῦ P. Wittek γιὰ τοὺς κώδικες τῶν Βρυξελλῶν, καὶ (μετὰ τὴν ἐκδοση τοῦ Κομίνη) οἱ Codices Graeci τοῦ Βατικανοῦ τῆς Enrica Follieri. Ὅπως τὸ τονίζει στὸν συνοπτικὸ πρόλογό του ὁ Δ. Ζακυθηνός, οἱ Πίνακες τῶν Πατμιακῶν κωδίκων εἶναι τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ ἔργο τῆς σειρᾶς αὐτῆς, καὶ θὰ συμφωνήσουμε ἀμέσως μὲ τὸν προλογίζοντα πὼς εἶναι ἔργο «ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀρτιον». Μερίδιο στίς εὐχαριστίες καὶ στὸν ἐπαινὸ μας ἔχουν, παρὰλλήλα πρὸς τὸ συγγραφέα, καὶ τὸ Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Β.Ι.Ε. καὶ ὁ διευθυντὴς του ἀκαδημαϊκὸς κ. Δ. Ζακυθηνός (ποῦ ἔχουν τάξει ἀπὸ τοὺς κυριότερους σκοποὺς τὴ μελέτη τῶν θησαυρῶν τῆς Πάτμου), ἀλλὰ καὶ ἡ γεραρὰ Μονὴ τοῦ Ἠγαπημένου καὶ οἱ φωτισμένοι μοναχοὶ ποῦ τὴ διοικοῦν καὶ ποῦ τόσο πρόθυμα καὶ ἀποδοτικὰ συνεργάζονται μὲ τοὺς κατὰ κόσμον ἐπιστήμονες.

Τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου ἀποτελοῦν φυσικὰ οἱ πίνακες: 176 πίνακες, ἄρτια τυπωμένοι μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ offset, ἀπὸ φωτογραφίες ποῦ ἔλαβε ὁ κ. Α. Χ. Ἀνανιάδης καὶ ποῦ ἐπιτρέπουν τὴν ἀνετὴ μελέτη. (Οἱ πιὸ ἀπαιτη-

τικοί θα θέλαμε ίσως να είχε αποδοθῆ κάθε φορά δλόκληρο τὸ φύλλο, ὡς τὰ κράσπεδά του, πράγμα ποὺ δίνει ἐναργέστερη τὴν εἰκόνα τοῦ πρωτοτύπου). Στὸ κείμενο, μετὰ τοὺς προλόγους τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς π. Θεοδωρήτου καὶ τοῦ κ. Ζακιοθηνοῦ καὶ μετὰ τὸν πίνακα τῶν βραχυγραφιῶν, ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή τῶν πινάκων (σ. 1-78) καὶ ἔπονται χρησιμότητα γενικὰ εὔρητῆρα. Αἰσθητὴ εἶναι ὡστόσο ἡ ἔλλειψη μιᾶς εἰσαγωγῆς τοῦ συγγραφέα, ποὺ θὰ μᾶς ἐκατατόπιζε στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἐργάστηκε.

Ἐκεῖνο ποὺ ξεχωρίζει ἀμέσως τὸ βιβλίον τοῦ κ. Κομίνης ἀπὸ τ' ἄλλα ἀντιστοιχία, εἶναι ὅτι ἡ παράθεση τῶν πανομοιοτύπων ξεπερνᾷ τὸ συμβατικὸ ὄριο τοῦ 1600, ὅπου τερματίζουν, οἱ ξένοι κυρίως ἐπιστήμονες, τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παλαιογραφία. Οἱ βιβλιοθηκῆς ἄλλωστε τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἐλάχιστα δείγματα περιέχουν νεώτερων χειρογράφων, ἐνῶ στὶς βιβλιοθηκῆς τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Ἀνατολῆς τὴν πλειοψηφία ἀποτελοῦν ἀκριβῶς τὰ μεταγενέστερα χφφ, τοῦ 16ου καὶ ἀκόμα τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰώνα. Στὰ μέρη αὐτὰ ἡ τέχνη τοῦ βιβλιογράφου δὲν ἐσταμάτησε μὲ τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας, καὶ στὸν 17ο αἰώνα ἔχουμε ἀκόμα λαμπροὺς βιβλιογράφους, ποὺ συνεχίζουν τὴν παράδοση καὶ ἀσκοῦν τὸ ἔργο τους μὲ συνέπεια καὶ τέχνη θαυμαστή. Ἡ νεοελληνικὴ αὐτὴ παλαιογραφία (ἂν ἐπιτρέπεται τὸ ὀξύμωρο) ἔχει γιὰ μᾶς (Ἑλληνες καὶ νεοελληνιστές) ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον, καθὼς μάλιστα πολλοὶ ἀπὸ τοὺς δόκιμους βιβλιογράφους εἶναι παράλληλα καὶ γνωστοὶ συγγραφεῖς ἢ ἐπαιξαν σημαντικὸν πρόσωπο στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἢ τὴν πολιτικὴ ἱστορία. Οἱ «Πίνακες» ἀποτελοῦν πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ τῆς νεοελληνικῆς παλαιογραφίας συμβολὴ ἀπὸ τίς πρὸ ἀξιόλογες.

Οἱ κώδικες, ποὺ πανομοιότυπά τους μᾶς δίνουν οἱ Πίνακες, κλιμακῶνονται κατὰ αἰῶνες ὡς ἐξῆς: 10ος αἰ.: 5, 11ος: 7, 12ος: 8, 13ος: 8, 14ος: 7, 15ος: 15, 16ος: 19, 17ος: 21, 18ος: 69. Ὅτι γιὰ τὸν 16ο καὶ τὸν 17ο αἰῶνα ὁ ἀριθμὸς φτάνει τὴν εἰκοσάδα, εἶναι φυσικὸ καὶ εὐπρόσδεκτο. Ὁ ἀριθμὸς γιὰ τὸν 18ο αἰῶνα (69 πίνακες) εἶναι ὅμως, ἂς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ νομίζουμε, ὑπερβολικὸς. Ὁ συγγρ. θὰ μπορούσε νὰ εἶναι περισσότερο ἐκλεκτικὸς καὶ νὰ μᾶς δώσῃ χαρακτηριστικὰ μόνον δείγματα ὀνοματισμένων βιβλιογράφων ἢ διαφορετικῶν τρόπων γραφῆς. Δὲν νομίζω π.χ. πὼς ἐξυπηρετεῖ τίποτα ἡ παράθεση δειγμάτων γραφῆς τοῦ Ἀθανασίου Χρυσοχοῦ σὲ ὀχτὼ δλόκληρους πίνακες (ἀκόμα καὶ ἀπλᾶ κτητορικὰ ἢ ἄλλα σημειώματα), ἢ τῆς σειρᾶς τῶν τυποποιημένων Μαθηματικῶν μὲ τὴν διάστιχη «ψυχαγωγικὴ» ἐρμηνεία, ποὺ τὰ περισσότερα δὲν ἔχουν κἂν βιβλιογραφικὸν σημείωμα, ἀλλὰ ἀπλὴ ἀναγραφή τῆς χρονολογίας. Δὲν εἶναι ὅμως σωστὸ νὰ παραπονιόμαστε γιὰ ὅ,τι μᾶς δίνεται παραπάνω.

Στὴν περιγραφή τῶν πινάκων δίνεται κάθε φορά ἡ ἐξωτερικὴ περιγραφή τοῦ χειρογράφου (διαστάσεις, διαστάσεις τῆς γραμμῆς ἐπιφάνειας, ὕλη κτλ.), καθὼς καὶ ἡ ἐνδειξη τοῦ περιεχομένου, μὲ ἀκριβεῖς κάθε φορά βιβλιογραφικὲς πληροφορίες. Ἀναγράφεται ὕστερα τὸ βιβλιογραφικὸν σημείωμα καί, μὲ ἀπόλυτη βιβλιογραφικὴ ἐνημερότητα, ὅποιαδήποτε ἄλλη πληροφορία γιὰ τὸ χφφ, τὸν γραφέα ἢ ὅ,τι ἄλλο σχετικόν. Πολλὲς εἶναι οἱ φορὲς ὅπου ὁ συγγρ. ἔχει διορθώσει σφάλματα τῶν παλαιότερων καταλόγων (τοῦ Σακκελίωνος, καὶ πρὸ πολλοῦ τοῦ Καλλιμάχου), ἐνῶ πολλὰ ἀπὸ τὰ χφφ (ἰδίως τοῦ 18ου αἰώνα) δὲν ἔχουν περιγραφή ὡς τώρα σὲ ἄλλον κατάλογο καὶ γίνονται γνωστὰ γιὰ πρώτη

φορά. Γιατί όμως ό συγγρ., παράλληλα με τó δείγμα γραφής, δέν δίνει πάντα και φωτογραφία τού βιβλιογραφικού σημειώματος (όπως κάνουν π.χ. κατά σύστημα οί Lake); Σε πολλές περιπτώσεις, όπου τó βιβλιογραφικό σημείωμα γεννά προβλήματα, τó πράγμα γίνεται απαραίτητο.

Η σειρά τών πινάκων εγκαινιάζεται κατά τρόπο λαμπρό με τόν αρχαϊκότατο κώδικα (σε τρεις στήλες) Όμιλιών τού Γρηγορίου τού Θεολόγου, γραμμένον τó 941 στό Ρήγιο τής Καλαβρίας, και εξακολουθεί με έξιςου ώραία δείγματα γραφής (αυτής που ό Hunger όνόμασε «Perlschrift»). Από τούς κώδ. τού 11ου αιώνα, ό άρ. 140 (πίν. 7), τού 1056, μ' ένα εκτενέστατο βιβλιογραφικό σημείωμα, προέρχεται από τά μοναστήρια τού Λάτρου και ίσως ήταν από εκείνους που έφερε μαζί του ό δσιος Χριστόδουλος. Ό άρ. 245, τού 1057 (πίν. 8), είναι γραμμένος από έναν Συμεών μοναχό, βιβλιογράφο έμπειρότατο. Η επιτυχημένη ανάγνωση τού συγγρ. στό βιβλιογραφικό σημείωμα: *επτά γάρ άπήροισα μέχρις άρτι Θεού βοηθοῦντος βιβλία* (άντί έπει που είχε διαβάσει ό Σακκελιών) μάς αποκαλύπτει τή δραστηριότητα τού βιβλιογράφου και μάς κάνει νά ελπίζουμε πως θά βρεθούν και άλλα χφφ τού ίδιου (ίσως άνάμεσα λ.χ. στους μεταφραστικούς βίους, όπως είναι και τó χφφ που έχουμε).

Στόν 12ο αιώνα δέν υπάρχουν δείγματα από τó α' μισό. Στό β', από τó 1162 (πίν. 13) παρατηρούμε πιά τήν τυποποίηση καθώς και τήν κάποια χαλάρωση στή γραφή. Ό Νεϊλος μοναχός, από τόν όποιον έχουμε τά δύο χφφ άρ. 175 και 743 (πίν. 16 και 17), τού 1180 και τά δύο (και ένα τρίτο στα Άπόλλωνα τής Ρόδου, τού 1181), γράφει με τρόπο αρκετά πιά άμελημένον.

Στόν κώδ. 221 (πίν. 15), που χρονολογείται από τή μενεία τών βασιλέων στα 1161 - 1180, ό βιβλιογράφος σημείωσε βραχυγραφικά τó όνομά του: ό Σακκελιών (και οί Vogel-Gardthausen από εκείνον) διάβασαν Νεοφύτου μοναχού, οί Lake Νικηφόρου πρωτονοταρίου?, ό κ. Κομίνης Νίφου άναγνώστου. Για τó άναγνώστου δέν υπάρχει καμιά άμφιβολία: για τó Νίφου όμως θά είχα σοβαρές αντιρρήσεις: τó σημείο πάνω από τó ι δέν είναι όξελα, αλλά ένώνεται με τó έπόμενο φ, σχηματίζοντας έτσι ένα σύμπλεγμα γραμμάτων επίσης μετά τó φ, και πριν από τή βραχυγραφία ου, υπάρχει ένα καθαρό ο. Περισσότερο από Νεοφύτου, μου φαίνεται πιθανότερο νά διαβάσουμε Νικ(η)φ(ε)ου. - Όσο για τόν κώδ. άρ. 103 (πίν. 24 και 12Α), με τó στρυφνό στή διατύπωσή του βιβλιογραφικό σημείωμα, που ό Σακκελιών τόν τοποθετούσε στα 1262 και ό συγγρ. (άκολουθώντας τόν Δ. Ζακυθινό) στα 1156/7, δέν συμφωνώ μαζί του. Με τó σημείωμα θ' άσχοληθώ σε ιδιαίτερο δημοσίευμα.

Τά έφτά χφφ τού 13ου αιώνα είναι όλα περιεχομένου λειτουργικού, γι' αυτό και στους πίνακες έχουμε μόνο δείγματα τής τυπικής λειτουργικής γραφής, που μιμείται κατά κανόνα παλαιότερη, και όχι τής πιο άνετης «φιλολογικής». Τó ειλητάριο άρ. 709 (πίν. 23) θά έχη πιθανότατα προέλευση κατωιταλική. Και τού 14ου αιώνα τά χφφ είναι όλα λειτουργικά, εκτός από ένα, τόν άρ. 381 (πίν. 31Α), τού 1349, σε ώραία «φιλολογική» γραφή, που θυμίζει τó στυλ που ό Hunger όνόμασε «του Μετοχίτη». Τά άλλα δείχνουν τή στρογγυλή λειτουργική γραφή τής έποχής (έξοχο παράδειγμα τó τετραευάγγελο άρ. 81, πίν. 30, τού 1335). Τó τελευταίο, άρ. 49 (πίν. 33), τού 1391, είναι γραμμένο από τόν Ίωάσαφ, τόν γνωστό βιβλιογράφο τής Μονής τών Όδηγών (κάποια άσάφεια στό σχολιασμό διορθώθηκε στήν άγγλική έκδοση).

Με τó πρώτο εικονιζόμενο χφφ τού 15ου αιώνα, άρ. 433 (Ευριπίδης, πίν.

34), τοῦ 1421, ἔχουμε ἓνα τυπικὸ παράδειγμα γραφῆς φιλολογικῆς ποὺ προοιωνίζει τὴν «Druckminuskel» τῶν γραφῶν τῆς Ἀναγέννησης, τὴν ὁποία, περισσότερο ἐξελιγμένη, τὴ συναντοῦμε στὸν ἀρ. 418 (πίν. 44), τοῦ 1463, γραμμένον ἀπὸ τὸν Κρητικὸ Γεώργιο Τζαγαρόπουλο. Τὰ λειτουργικὰ χφφ συνεχίζουν τὴν ὁλότελα διαφορετικὴ «λειτουργικὴ» γραφή, ἀρκετὰ ὅμοια μὲ τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου τῶν Ὁδηγῶν (πίν. 35, 36, 38, 39). — Ὁ πίν. 38 ἀπεικονίζει ἓνα λειτουργικὸ εἰλητάριο, γραμμένο τὸ 1429 ἀπὸ τὸν Γεδεῶν τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν (ὁ συγγρ. δὲν τὸν εἶχε ταυτίσει, ἀλλὰ ἐπανορθώνει κι ἐδῶ τὴν παράλειψη στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση, παραπέμποντας καὶ στὸ σχετικὸ ἄρθρο μου στὴν BZ 51, 1958 — ἀλλὰ γιατί «probably identical»; ὁ ταυτισμὸς εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλῆς). — Ὁ Μιχαὴλ Καλοφρεναῖς τοῦ πίν. 35 εἶναι κι αὐτὸς Κρητικὸς καὶ βιβλιογράφος δραστήριος· ὁ συγγρ. μᾶς δίνει γι' αὐτὸν πλούσια βιβλιογραφία. Τὸ δίστιχο ἐπίγραμμα τοῦ *Ἐλησαν αὐχὴν, δάκτυλοι τρεῖς καὶ γόνυ*, μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι τὸν μεσαιῶνα ἔγραφαν ἐπάνω στὸ γόνατο καὶ ὄχι σὲ τραπέζι. (Ἡ προηγούμενη λέξη εἶναι ἴσως: *τοῖς πᾶσι διάγνωτος*). — Τοὺς ὑπόλοιπους πίνακες (41, 42, 43, 45, 47) καταλαμβάνουν διάφορα σημειώματα (κτητορικὰ κτλ.) καὶ ἐνθυμήσεις. Βέβαια, πολλὰ εἶναι ἐνδιαφέροντα, καὶ δὲν εἶναι χωρὶς σημασία ποὺ ἔχουμε φωτογραφίες των, ἀλλὰ ἡ συχνὴ παράθεση (ποὺ γίνεται παρακάτω συχνότερη) τῶν σημειωμάτων αὐτῶν ἀλλοιώνει κάπως τὸ χαρακτήρα τοῦ βιβλίου, ποὺ ὑπόσχεται νὰ μᾶς δώσῃ πίνακες τῶν χρονολογημένων κωδίκων.

Ὁ 16ος αἰῶνας ἀντιπροσωπεύεται μὲ 19 πίνακες. Καὶ ἐδῶ ὅλα σχεδὸν τὰ χφφ εἶναι λειτουργικὰ, φυσικὸ ἄλλωστε γιὰ τὴ βιβλιοθήκη μιᾶς μονῆς, καὶ οἱ πίνακες μᾶς βοηθοῦν νὰ παρακολουθήσουμε περισσότερο τὴν ἐξέλιξιν τῆς τυπικῆς αὐτῆς γραφῆς καὶ ὄχι τῆς φιλολογικῆς τῶν γραφῶν τῆς Ἀναγέννησης. Συνεχίζεται ἡ ἴδια παράδοση, μὲ τὴ γωνιώδη τυπικὴ δεξιοκλινῆ γραφή (ὁ Ἰωάσαφ τοῦ 1558 π.χ. στὸ εἰλητάριο ἀρ. 886 μιμεῖται τὸν παλαιότερον ὁμώνυμό του τῆς μονῆς τῶν Ὁδηγῶν).

Ἀπὸ τὰ λίγα ποὺ ξεχωρίζουν εἶναι: ὁ ἀρ. 390 (πίν. 58), τοῦ 1569, μὲ ποικίλο περιεχόμενο (Μάξιμος ὁμολογητῆς, ἱερὸς Αὐγουστίνος κ.ά.): γραφέας εἶναι ὁ Ἱερόθεος ἀρχιμανδρίτης τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τὸ χφφ γράφτηκε στὴν Πόλη, στὸν Γαλατᾶ. Ἡ γραφή μοιάζει μὲ τὴν τυπικὴ τῆς γραμματείας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα (ποὺ τὴ συνεχίζει ὁ Ἀλέξανδρος Λογοθέτης υἱὸς τοῦ Ἱερακος—βλ. μὲ τὸ χέρι του τὸν πίν. 67, καὶ ἐδῶ παρακάτω σ. 194). — Καὶ τὸ χφφ 429 (πίν. 60), τοῦ 1573, ξεφεύγει ἀπὸ τὴν τυπικὴ λειτουργικὴ γραφή. (Τὸν Θεόδωρο Τζιρίγο, ποὺ δηλώνει τ' ὄνομά του κρυπτογραφικὰ στὸ τέλος τοῦ χφφ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ βιβλ. σημείωμα, ὁ συγγρ. τὸν θεωρεῖ κτήτορα. Ἀλλὰ τὸ κρυπτογράφημα εἶναι γραμμένο μὲ τὸ ἴδιο χέρι τοῦ κειμένου καὶ πρέπει ν' ἀποδοθῆ στὸν βιβλιογράφο). — Οἱ κώδδ. τῶν πιν. 61, 62, 65 καὶ 66 ὀφείλονται σ' ἓναν ἐπίσης παραγωγικὸτατο βιβλιογράφο, τὸν Νικήτα Πάγκαλο ἢ Μινδρινό, ποὺ μετονομάστηκε ὕστερα Νεκτᾶριος καὶ ἔγραψε πολλὰ χφφ γιὰ τὴ Μονὴ καθὼς καὶ γιὰ μιὰ ἀποστολὴ ἀπὸ τὴ Ρώμη (ὁ συγγρ. βρῆκε στὸν κώδικα τῆς Μονῆς καὶ τὴ μνεία τοῦ θανάτου του στὰ 1600). Ἡ σημείωση τοῦ συγγραφέα γιὰ τὸν πίν. 61 εἶναι διαφωτιστικώτατη καὶ διορθώνει πολλὰ παλαιότερα λάθη (οἱ Vogel - Gardthausen π.χ. ἀντὶ Πάγκαλλος διαβάζουσαν *Παγκανῆς* καὶ ἀντὶ ἱερέων: *πρῶ*—ποὺ ὁ Λάμπρος τὸ εἶχε διορθώσει καθ' ὑπόθεσιν σὲ: *ψυχειῶν μανδρῶν*!). — Στὸν χωλὸ στίχο τοῦ σημειώματος τοῦ ἀρ. 450 (σ. 32 — δὲν ὑπάρχει φωτογραφία): *ναύσι (sic) μεν εἰδῆς ἐκ πελάγους [...]*λοῦχος, ἴσως νὰ συμπληρώσουμε *ναυλοῦχος*. Ἡ λέξη δὲν μαρτυρεῖ-

ται, δὲν εἶναι ὁμως ἀπίθανο νὰ τὴν ἐπλασε ὁ βιβλιογράφος, μὲ τὴν ἔννοια: ναύλοχος, οὐσ. (ἢ ναύλοχον)= λιμάνι. Πάντως καμιὰ ἀπὸ τὶς λέξεις ποὺ λήγουν σὲ -οῦχος, ὅσες μᾶς δι-
 νουν τ' ἀντίστροφα λεξικά, δὲν ταιριάζει.

Οἱ ὑπόλοιποι 110 πίνακες ἀπὸ τοὺς 176 τοῦ βιβλίου (δηλ. τὰ 2/3 περίπου) μᾶς δίνουν δείγματα γραφῆς ἀπὸ τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰῶνα. Γιὰ πρώτη φορά προσφέρεται γιὰ τὴ μεταγενέστερη αὐτὴ ἐποχὴ ἕνα τόσο πλούσιο ὕλικό, καὶ μόνο ἢ Πάτμος (ἢ τὸ "Ἅγιον" Ὄρος ἢ τὰ Μετέωρα) μποροῦσαν καὶ νὰ τὸ προσφέρουν. Φυσικὰ ἀφθονοῦν κι ἐδῶ οἱ κώδικες μὲ περιεχόμενο λειτουργικό. Ἔτσι παρακολουθοῦμε τὶς διαφορὲς φάσεις τῆς λειτουργικῆς αὐτῆς γραφῆς σὲ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα καὶ μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ὑπαρξὴ ὀρισμένων κέντρων ἢ βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίων. Στὸν 17ο αἰῶνα ἡ καλλιγραφικὴ παράδοση συνεχίζεται ἀκόμα, καὶ ἡ τέχνη τοῦ βιβλιογράφου ἀσκειῖται ἀπὸ συστηματικούς βιβλιογράφους, ποὺ τοὺς παρακολουθοῦμε νὰ δροῦν συχνὰ γιὰ 30 ἢ καὶ παραπάνω χρόνια. Ἔχω παλαιότερα ἐπισημάνει¹ τὴν ὑπαρξὴ στὴ μονὴ Διονυσίου ἐνὸς βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου, ποὺ ἀρχίζει στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰῶνα μὲ τὸν βιβλιογράφο καὶ ἔπειτα ἡγούμενο (καὶ ἀργότερα μητροπολίτη Λαρίσης) Θεωνᾶ, καὶ συνεχίζεται ὡς τὸ β' μισὸ τοῦ 17ου αἰῶνα μὲ πολλοὺς βιβλιογράφους. Παράλληλα φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἄλλο κέντρο στὴν κοντινὴ μονὴ τοῦ Ἐηροποτάμου, μὲ πολλοὺς καὶ αὐτὸ βιβλιογράφους-μοναχοὺς καὶ μὲ σταθερά, πέρα ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τῆς γραφῆς, κωδικολογικά στοιχεῖα (τρόπος ποὺ ἀριθμοῦνται τὰ τετράδια, ἀριθμὸς στίχων κ.ἄ.)². Ὁ Ἀντώνιος ἱερομόναχος, ποὺ τὸ 1637 ἔγραψε τὸ Κυριακοδρόμιο ἀρ. 392 (πίν. 84), εἶναι μοναχὸς τῆς μονῆς Ἐηροποτάμου καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς παραγωγικότερους, μὲ δράση ποὺ ἐκτείνεται σαράντα ὀλόκληρα χρόνια (1627 - 1666). Ὁ πίν. 84 μᾶς δείχνει τὴν ἐντελῶς χαρακτηριστικὴ γραφὴ τοῦ ἐργαστηρίου. Ὁμοιοῦ τύπου εἶναι καὶ ἡ γραφὴ τοῦ ἐργαστηρίου τῆς μονῆς Διονυσίου, ἀπὸ τὴν ὁποία δείγματα ἔχουμε στὸ χφ τοῦ πίν. 94, γραμμένο ἀπὸ τὸν Ἰωάσαφ, ποὺ δρᾷ στὴ μονὴ ἀπὸ 1633 - 1658. (Ἡ μονοκονδυλιὰ στὸ τέλος δὲν σημαίνει ἀμῆν, ἀλλὰ τέρμα· τὸ λάθος ἐπανορθώνεται κι αὐτὸ στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση). Δίπλα στὴν τυπικὴ αὐτὴ λειτουργικὴ γραφὴ, καὶ τὰ δύο κέντρα χρησιμοποιοῦν μιὰ γραφὴ φυσικότερη, ποὺ τὴν ἔχω ὀνομάσει «ἀνειμένη», καὶ σ' αὐτὴν γράφουν κυρίως τὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα, ἀλλὰ συχνὰ καὶ ὀλόκληρους κώδικες: π.χ. ἀρ. 693 (πίν. 97), τοῦ 1655, γραμμένο σίγουρα στὴ μονὴ Διονυσίου, ἢ ἀρ. 288 (πίν. 68), τοῦ 1609, γραμμένο πιθανότατα ἀπὸ τὸν Κύριλλο μοναχό, ἕναν ἀπὸ τοὺς πολυγραφότατους ἀγιορεῖτες βιβλιογράφους (γράφει 1585 ἕως 1632!), καὶ ἀρ. 435 (πίν. 73), τοῦ 1617. Ἀπὸ τὴ λαμπρὴ σχολὴ τοῦ Λουκά Μπουζέου καὶ τοῦ Ματθαίου Μυρῶν³, ποὺ ἔδρασαν κυρίως στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, δὲν ἔχουμε δείγματα στὴν Πάτμο· ἕνα ἀξιόλογο παράλληλο ὡστόσο εἶναι ὁ ἀρ. 770 (πίν. 72), τοῦ 1613, μιὰ συναγωγὴ ἐγγράφων σχετικῶν μὲ τὴ Μονὴ Προδρόμου τῆς Σωζοπόλεως

1. BZ 51 (1958) 282.

2. Ἐλπίζω κάποτε νὰ μιλήσω ἐκτενέστερα γιὰ τὰ ἀγιορειτικὰ αὐτὰ βιβλιογραφικὰ κέντρα.

3. BZ 51. (51, 1958, 282-283).

(ο ίδιος ο κώδιξ έχει μια ενδιαφέρουσα ιστορία). Είναι το πρώτο έργο ενός έξοχου βιβλιογράφου, του Θεοδοσίου Ιερομονάχου της Μονής Προδρόμου, που έγινε ύστερα μητροπολίτης Μηδείας και Σωζοπόλεως και για τον όποιον έχει αφιερώσει ιδιαίτερο άρθρο ο Ν. Α. Βέης. Δεν είναι φυσικά όλα τα χφφ του 17ου αιώνα τόσο καλλιγραφικά. Η πιό συνηθισμένη «άνειμένη» γραφή εξελίσσεται κανονικά, και σιγά σιγά διαμορφώνεται στην τυποποιημένη και μάλλον άχαρη γραφή του 18ου αιώνα. Ένα πρώιμο τέτοιο δείγμα, του 1678, έχουμε στο Μαθηματάριο του πίν. 103, με την απαραίτητη διάστιχη «ψυχαγωγική» έρμειώτη σειρά των μαθηματάρων του 18ου αιώνα. Πού και πού βέβαια συνεχίζεται ή καθαυτὸ παράδοση της λειτουργικής γραφῆς, ιδίως σὲ χφφ λειτουργιῶν, ὅπως π.χ. στὸν ἀρ. 809 (πίν. 136)· πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα, στὸν ἀρ. 878 (πίν. 162), τοῦ 1778, ἔχουμε μιὰ σπανιότερη ἀπόκλιση, μετὴν προσπάθεια ὁ βιβλιογράφος ν' ἀπομιμηθῆ τὴ γραφὴ τῶν ἐντύπων.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ μελαγχολικὰ μαθηματάρια ἔχουν γραφτῆ ἀσφαλῶς στὴ Σχολὴ τῆς Πάτμου. Ἔχουμε ἐπίσης δύο βιβλιογράφους ποὺ δροῦν γιὰ πολλὰ χρόνια στὴ Μονή, τὸν Ἐμμανουὴλ Ρωμανίτη (Κρητικὸ) καὶ τὸν Ἀθανάσιο Χρυσοκόου. Καὶ ἄλλα χφφ ἀναφέρεται πὼς γράφτηκαν στὴν Πάτμο (ἀρ. 79, 88, 131, 150, 155, 176), πολλοὶ ἐπίσης ἀπὸ τοὺς βιβλιογράφους εἶναι Δωδεκανήσιοι, ἀπὸ τὴν Κῶ ιδίως (πίν. 89, 102, 113, 114, 171) ἢ τὴ Λέρο (αὐτὴ νοεῖται φυσικὰ μετὴ τὴ Λέρο, πίν. 116), καὶ ἴσως καὶ αὐτὰ τὰ χφφ νὰ γράφτηκαν στὴ Μονή. Ἀλλὰ οὔτε ἐδῶ, οὔτε ἄλλοῦ (καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίων στὴν Κρήτη, στὴ μονὴ Ἀπεζωνῶν, πίν. 76, ἢ τοῦ Ἀρκαδίου, πίν. 86, ἔχω πολλὰς ἐπιφυλάξεις) μποροῦμε νὰ πιστοποιήσουμε ὑπαρξὴ βιβλιογραφικῶν κέντρων, μετὰ ἰδιαίτερα, κοινὰ χαρακτηριστικὰ· τὰ τελευταῖα εἶναι τὰ ἀγιορειτικὰ καὶ τὰ παραδουνάβια τῆς σχολῆς τοῦ Μπουζέου.

Προσθέτω μερικές μεμονωμένες παρατηρήσεις γιὰ χφφ τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰώνα:

Πίν. 71. Τὸ *γΓρο* ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὴ χρονολογία (ζζκα': 1613) πρέπει νὰ διαβαστῆ *Γρηγόριος*, καὶ εἶναι ἀσφαλῶς τὸ ὄνομα τοῦ βιβλιογράφου. – Πίν. 82. Ὁ συγγρ. διάβασε σωστὰ καὶ τὸ ἐπώνυμο τοῦ γραφέως: *Μελετίου τοῦ Βλαστοῦ* (βλ. καὶ τὴν ὑπογραφή στὸν πίν. 85) – ὁ Σακκελίων: «ὐπό τινος Μελετίου» –, ἀλλὰ δὲν θέλησε νὰ ἐξετάσῃ ἂν πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ κρητικὸ λόγιον. Ἡ γραφή (καὶ ἡ ὑπογραφή) εἶναι ἀπαράλλαχτα μετὸ τοῦ χφ ἀρ. 27 τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ποὺ περιέχει τὴν πεζὴ παραλλαγή τοῦ Διγενῆ. – Ὁ πίν. 93 ἀπεικονίζει ἐνθύμησις τῶν ἐτῶν 1646-1647, μετὰ πολλὰς πληροφορίες γιὰ τὸν κρητικὸ πόλεμο (ἀποὺ πολεμῆτον ἢ Κρήτης ἀπὸ τὰ ἄνομα ἔθνη). Ὁ συγγρ. ἀποκαθιστᾷ ἓνα ἀστέιο λάθος τοῦ Σακκελίωνος (ποὺ πέρασε αὐτοῦσι καὶ στὴν ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὸν Λάμπρο): ἡ τελευταία ἐνθύμηση κάνει λόγο γιὰ τὸ ναύαγιο ἐνὸς πλοίου τοῦ μοναστηριοῦ φορτωμένου σιτᾶρι, καὶ ποὺ γι' αὐτὸ ἔμεινε τὸ *μοναστήρι ἀζίμοτον* (= ἀζύμωτον) – ὁ Σακκελίων εἶχε διαβάσει *ἀζημίωτον*. – Πίν. 97. Τὸ χφ εἶναι χαρακτηριστικὸ δείγμα ὄχι μόνο γιὰ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς Διονυσίου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πνευματικὴ τῆς δράση. Περιέχει ἀπλοελληνικὴ μετάφραση τῶν Κατηγήσεων τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου, ποὺ έγινε στὴ μονὴ ἡπαρὰ Ἰγνατίου ἱερομονάχου καὶ ἀδιὰ προτροπῆς τοῦ ταύτης πανοσιωτάτου καθηγουμένου Μητροφάνους ἱερομονάχου. Δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀμφιβολία πὼς ὁ Ἰγνάτιος αὐτὸς εἶναι ὁ ἴδιος μετὸν κωδικογράφο Ἰγνάτιο, τοῦ ἐργαστηρίου τῆς μονῆς (πολλὰ χφφ, 1602-1629). Τὸ χφ εἶναι ἄμεσο ἀπόγραφο ἀπὸ τὸ χφ Διονυσίου 595 (Εὐθύμιος, RR 193a)–ἢ καὶ τὸ Σταυρονικήτα 86 (Λ 951). Ἔχουν γραφτῆ καὶ τὰ δύο αὐ-

τά από τὸν μοναχὸ Σεραφεῖμ (τῆς μονῆς Διονυσίου ἐπίσης), τὸ Ἰερὸν δεκέμβριον τὸ πρῶτον (1619, ἢ μᾶλλον 1620), Ἰερὸν μάρτιον (1621) τὸ δεύτερον. Τὸ σημεῖωμα¹ ποὺ μιλεῖ γιὰ τὴν μετάφραση τῶν Κατηχήσεων ἀπὸ τὸν Ἰγνάτιο ἱερομόναχο, ἕως τὸ: *μηὶ μαρτίῳ οὕτως*, εἶναι ἀπαράλλαχτο καὶ στὰ τρία χφφ. Μάλιστα ὁ γραφέας τοῦ Πατριμιακοῦ παρασύρθηκε καὶ ἀντέγραψε καὶ τ' ὄνομα τοῦ γραφέα: Ἰερὸν (ἢ) διὰ χειρὸς Σεραφεῖμ, ὅπως ἦταν στὸ πρότυπό του· κατὰλαβε ὅμως τὸ λάθος του, διέγραψε τὸ Σεραφεῖμ καὶ συνέχισε μὲ τὸ δικό του ὄνομα: *γαβριήλ* (ἢ διαγραφὴ φαίνεται στὸν πίνακα, δὲν δηλώθηκε ὅμως στὴ μεταγραφῆ, σ. 48).— Πίν. 101. Μπορεῖ πραγματικὰ τὸ χφ νὰ εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν; Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ πιστοποιηθῆ ἀκριβέστερα.— Πίν. 107. Ὁ Πανάρετος τοῦ ἀρ. 354 δὲν μπορεῖ, νομίζω, νὰ ταυτισθῆ μὲ τὸν πεπειραμένο καλλιγράφο (καὶ ζωγράφο) Πανάρετο ἱερομόναχο Κῶο τοῦ ἀρ. 785 (πίν. 113).— Πίν. 126. Ἡ «δυσξύμβλητη» μονοκονδυλιὰ στὸ τέλος τοῦ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος δὲν μπορεῖ νὰ διαβασθῆ: τοῦτο [τοῦ τα(;)] νῦν πατριάρχου (;) Ἰερὸν (ἢ) Ἀλεξανδρείας (;) (πῶς μποροῦσε ὁ γραφέας Φραζῆ Ἀτζαλῆς νὰ εἶναι πατριάρχης;). Στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση ἡ ἀνάγνωσις διορθώνεται; τοῦτο [vel τοῦ τα] νῦν ... Ἰερὸν (ἢ) Ἀλεξανδρείας ὄντος (?). Τὸ: τοῦ τανῦν ... Ἰερὸν (ἢ) Ἀλεξανδρείας ὄντος εἶναι σίγουρον· τὸ ἀμφιβαλλόμενον θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ διαβασθῆ ἔφορον.— Πίν. 129. Τὸ χφ δὲν εἶναι χρονολογημένο τὸ 1730· τὸ ἔτος αὐτὸ ἐμαρτύρησε ὁ νεομάρτυς Παχώμιος (ποῦ τὴν ἀκολουθία του περιέχει τὸ χφ). Εἶναι ἀσφαλῶς ἀρχαιότερο, ἀφοῦ ἀρχικὰ εἶχε γραφθῆ ὡς ἀκολουθία τοῦ ὁσίου Προκοπίου, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα παντοῦ ἔχει ἀποξεσθῆ καὶ ἀντικατασταθῆ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ νεομάρτυρα.— Πίν. 133. Καὶ ἐδῶ τὸ χφ δὲν εἶναι τοῦ 1731· τοῦ ἔτους αὐτοῦ εἶναι μόνον τὸ ἀφιερωτικὸ σημείωμα· ἡ γραφὴ τοῦ κυρίως χφ εἶναι ἡ γνώριμὴ μας λειτουργικὴ τοῦ 17ου αἰῶνα.— Πίν. 158. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ φ. 139^v χρονολογεῖ ἀσφαλῶς τὸ χφ στὸ 1664· ὁ Μακάριος Παλαιολόγος τὸ 1772 ἀπλῶς διέγραψε τὸ ὄνομα τοῦ παλαιότερου γραφέα καὶ ἔγραψε τὸ δικό του (ἢ σχέση δηλ. εἶναι ἀντίστροφη). Καὶ ὁ Παλαιολόγος ἱερεὺς ἐξ Ἀθηνῶν δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη καμιά σχέση μὲ τὸν Μακάριο Παλαιολόγο τὸν Πάτριον.

Στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση ὁ συγγρ. εἶχε, ὅπως εἶδαμε, τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπανορθώσῃ μερικὰ μικρὰ ἀβλεπτήματα· πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ μιὰ ἔκδοση ἀναθεωρημένη. Οἱ πίνακες ἔχουν μείνει οἱ ἴδιοι, καὶ μάλιστα, γιὰ λόγους τεχνικούς, μὲ τίς ἑλληνικὰ ἀναγραφὰς («λεζάντες»). Ὁ μεταφραστὴς, σὲ μιὰ σημείωση ποὺ προτάσσει, σ. 10, μιλά γιὰ τίς δυσκολίες τῆς μετάφρασης καὶ γιὰ τὸν τρόπο τῆς μεταγραφῆς τῶν κυρίων ὀνομάτων. Ὁ τρόπος αὐτός, ποὺ βασίζεται στὴν ἱστορικὴ γραφὴ καὶ ὄχι στὴ σημερινὴ προφορὰ («letter for letter without regard to pronunciation») δὲν μὲ βρίσκει σύμφωνον· μπορεῖ νὰ τὸν ἀκολουθοῦν οἱ βιβλιοθῆκες (ἀμερικανικὲς καὶ εὐρωπαϊκὲς) καὶ εἶναι ἴσως πρακτικὸς γιὰ βιβλιοθηκονομικοὺς σκοποὺς, εἶναι ὅμως ἀπαρχαιωμένος καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστῆ στὰ νεοελληνικὰ ὀνόματα: Komines, Gremanes, Trempelas (ἤδη ὁ μεταφραστὴς ἀναγκάστηκε νὰ κάμῃ ἐξαιρέση γιὰ τὰ γνωστότερα ὀνόματα: Lambros, Zakythinios), ἢ: Pantimetos, Pantoubas (Παντουβᾶς). Ὅταν μάλιστα τ' ὄνομα ἔχη διπλὴ ὀρθογραφία, αὐτὴ τηρήθηκε καὶ στὴ μεταγραφῆ (Koutalenos - Koutalinos). Στὰ βαπτιστικὰ ὀνόματα δὲν κρατήθηκε αὐτὴ ἡ «ἑρασμακικὴ» μεταγραφῆ, ἀλλὰ ἐξαμερικανίστηκαν, κάποτε μάλιστα παραμορφωτικὰ· καὶ τὸ Ἰωάννης μπορεῖ ἐπὶ τέλους νὰ λέγεται John (ἂν καὶ θὰ προτιμοῦσα τὸ Joannes), ἀλλὰ τὰ Anthony καὶ τὰ James ὡς ὀνόματα ἱερομόναχων εἶναι κάπως ἀστεῖα: James Hieromonk, Anthony Philianus (γιατὶ τὸ ἐπώνυμο Φιλιανὸς παίρνει κατ'ἀλλήλη λατινική;). Ἐν-

1. Τοῦ Σταυρονικήτα λείπει ἀπὸ τὸν Λάμπρο· τὸ ἐδημοσίευσε ὁ Γαβριήλ Σταυρονικήτιανός (RR 212).

τελῶς παραμορφωμένος είναι ὁ παπὰ-Λογίζος, πού ἔγινε Louis Priest, ἢ ὁ Niphus (Νίφος). Μερικὲς φορές κρατιέται ἡ ἑλληνικὴ γραφή: Michael Λουλλούδης (τρόμαξε ἴσως τὸ Loulloudes?). Κάποτε πρέπει ν' ἀποφασιστῆ ἕνας ὑπεύθυνος τρόπος μεταγραφῆς τῶν νεοελληνικῶν ὀνομάτων.—«Γιὰ πρακτικούς λόγους» (ὅχι ὅμως, βέβαια, γιὰ τὸν ἀναγνώστη) ὁ Γενικὸς πίνακας στὸ τέλος χωρίστηκε σὲ δύο μέρη, τὸ ἀγγλικὸ καὶ τὸ ἑλληνικὸ, καὶ στὸν ἀναγνώστη δίνεται ἡ συμβουλὴ νὰ χρησιμοποιῆ καὶ τὰ δύο in conjunction.

Ἄς μοῦ συγχωρεθῆ ἡ πολὺ ἐκτεταμένη αὐτὴ βιβλιοκρισία. Τὸ ἐξαιρετὸ ὅμως βιβλίον τοῦ κ. Κομίνη, τὸ πλουσιότατο ὕλικὸ πού περιέχει καὶ οἱ λεπτομερέστατες καὶ ἀπηκριβωμένες σημειώσεις του θέτουν πλῆθος προβλήματα καὶ ζητήματα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ βιβλιοκρισία παρῆχε τὴν πιὸ κατάλληλη εὐκαιρία νὰ συζητηθῶν. Τὸ πεδίο ἄλλωστε τῆς «νεοελληνικῆς παλαιογραφίας» (στὴν ὁποῖαν ἀναφέρονται οἱ περισσότερες παρατηρήσεις μου) εἶναι ἀκόμα ἀνεξερεύνητο καὶ παρέχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ὅπως εἶπαμε, ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ἰδιαίτερα τὴ νεοελληνικὴ πλευρά. Τελειώνοντας θέλω καὶ πάλι νὰ τονίσω τὴν ἐντελῶς ἐξαιρετικὴν θέση πού ἤρθε νὰ καταλάβῃ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Κομίνη στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία καὶ τὸ μέγεθος τῆς ὀφειλῆς μας ἀπέναντί του. Ἡ βράβειός του ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1969 ἦταν μιὰ ἀπόλυτα δίκαιη ἀναγνώριση.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

M. I. Μανούσκα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547-1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν Ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν Κοινότητα, Βενετία 1968. 4ο, σσ. κδ', 164, πίν. 22 (Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν, ἀρ. 3). (Ὁ τίτλος καὶ ἰταλικά).

Ἦστερ' ἀπὸ τίς δύο προηγούμενες μιὰ τρίτη λαμπρὴ ἔκδοση τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας, πού παρουσιάζει, ὅπως καὶ ἐκεῖνες, ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ πλουσιότατο ὕλικὸ πού βρίσκεται ἀποθησαυρισμένον στὸ μοναδικὸ αὐτὸ ἐπιστημονικὸ μας ἴδρυμα τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς σειρᾶς ἦταν ἀφιερωμένον στίς βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς εἰκόνες τῆς συλλογῆς τοῦ Ἰνστιτούτου, παρουσιασμέναι ἀπὸ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκη (1962), τὸ δεύτερον στίς μικρογραφίας τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὸ πολύτιμον χειρόγραφον τοῦ Ἰνστιτούτου, δημοσιευμέναι ἀπὸ τὸν κ. Α. Ξυγγόπουλον (1966). Τὸ τρίτον, πού ἔχουμε μπροστὰ μας, εἶναι βγαλμένον ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς παλαιᾶς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος τῆς Βενετίας, κατατεθειμένα καὶ αὐτὰ στὸ Ἰνστιτούτον, καὶ εἶναι παρουσιασμένον μὲ τὸν ἴδιον τρόπον, σὲ μέγαλον 4ο σχῆμα, μὲ θαυμάσια τυπογραφικὴ ἐμφάνιση, καὶ μὲ 22 πίνακες ἐκτὸς κειμένου στὸ τέλος, πού ἀποδίδουν εἴκοσι ἕνα ἀπὸ τὰ γράμματα σὲ καθαρότατες ἀσπρόμαυρες φωτογραφίας (τὸ μοναδικὸν περγαμνὸν γράμμα, τοῦ πατριάρχου Ἰωαννικίου, τοῦ 1651, ἀποδίδεται καὶ ἐγχρωμαστὴν «κουβερτούρα» τοῦ βιβλίου).

Δεκατρία πατριαρχικά γράμματα, πού φυλάσσονταν στο θησαυροφυλάκιο τῆς Ἀδελφότητος, εἶχε ἐκδώσει τὸ 1873 ὁ Ἰωάννης Βελοῦδος· ὁ κ. Μανούσακας εὐτύχησε ν' ἀνακαλύψῃ, ἀπὸ τὸ 1958 κιόλας, ὅταν ἐργάστηκε ὡς πρῶτος φιλοξενούμενος στὸ νεοἰδρυμένο τότε Ἰνστιτούτο, καὶ πολλὰ ἄλλα μέσα σὲ φακέλους τοῦ Παλαιοῦ Ἀρχείου, καὶ ὀλοκλήρωσε τὴν ἔρευνά του τὸ 1966, ὅταν ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τοῦ ἰδρύματος, μετὰ τὴν πρώτη δειθυντρια καθηγήτρια Σοφία Ἀντωνιάδη. Ἔτσι μᾶς προσφέρει σήμερα τὰ 40 αὐτὰ πατριαρχικά γράμματα, ὅλα πρωτότυπα, ἐκτὸς ἀπὸ τέσσερα ἀντίγραφα (τῶν ὁποίων χάθηκε τὸ πρωτότυπο), πού τὰ παρουσιάζει μὲ τρόπο πραγματικὰ ὑποδειγματικόν, ἀκολουθώντας γιὰ τὴν ἐκδοση μέθοδο αὐστηρὰ διπλωματικὰ καὶ προσθέτοντας λεπτομερέστατον ὑπομνηματισμὸ γιὰ τὸ καθένα καὶ πλούσια εὐρετήρια στὸ τέλος. Ὁ κ. Μανούσακας εἶναι ἄλλωστε ἀναντίρρητα ὁ κορυφαῖος Ἑλληνας διπλωματικός, καὶ ἡ μεγάλη του πείρα στὶς ἀρχειακὲς ἐρευνες (ιδίως σὲ ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας) τὸν καθιστοῦσαν τὸν πιὸ κατάλληλο ἄνθρωπο γιὰ νὰ ἐκδώσῃ τὰ πολύτιμα αὐτὰ ἔγγραφα.

Καὶ εἶναι πραγματικὰ πολύτιμα τὰ πατριαρχικά αὐτὰ γράμματα, καὶ γιὰ τὴν ἱστορία—ὅπως τὸ σημειώνει στὴν Εἰσαγωγή, σ. κα'—τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος τῆς Βενετίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν πατριαρχείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων, τῶν ὁποίων οἱ πατριάρχες εἶναι οἱ ἀποστολεῖς τῶν γραμμάτων. Καλύπτουν τὰ ἔγγραφα δύο μεσι αἰῶνες ἱστορίας τῆς Τουρκοκρατίας καὶ μᾶς φωτίζουν ἢ διακριβώνουν στὶς λεπτομέρειες ἓνα πλῆθος ζητήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς, τῆς πνευματικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας. Εἶναι ἄλλωστε ὅλα τους πηγὲς αὐθεντικῆς—οἱ αὐθεντικότερες πού μποροῦμε νὰ ἔχουμε—καὶ γι' αὐτὸ μᾶς μεταδίδουν τὴν ἱστορικὴ στιγμή στὴν ἴδια τὴν ὥρα πού συντελεῖται καὶ ἔχουν μιὰ ζωντάνια ἀνεπανάληπτη, ιδίως ἐκεῖνα πού ἐγκαταλείποντας τὴν ἐπίσημη ἀρχαῖζουσα χρησιμοποιοῦν μιὰ γλῶσσα ἐγκαρδιότερη καὶ δημοτικότερη, σὰν «γράμματα» πραγματικά. Δὲν θὰ τὸ πίστευε, ἀλήθεια, κανεὶς πὼς τὰ ἔγγραφα αὐτὰ δὲν εἶναι μόνον ξερὰ «ντοκουμέντα» προοριζόμενα γιὰ τὴν ἀρχειακὴ μελέτη, παρὰ πὼς ἔχουν καὶ τὴ δύναμη νὰ μᾶς συγκινοῦν, καθὼς παρουσιάζουν, μὲ τὸ ἄμεσο, θὰ ἔλεγα, ἄγγιγμα τῶν πραγμάτων, δύο κέντρα τόσο σημαντικὰ τοῦ τουρκοκρατούμενου Ἑλληνισμοῦ, ὅπως ἡ πλούσια, πιστὴ στὴν ὀρθοδοξία τῆς καὶ πρόθυμη πάντα Ἀδελφότητος τῆς Βενετίας, καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, χειμαζόμενον τις περισσότερες φορές, μὲ τὴν αἴγλη του πάντα καὶ τὸ κύρος του, ἀλλὰ καὶ τ' ἄλλα ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων, πού τὰ ἐλάμπρυναν ἱεράρχες μὲ σπάνια προσωπικότητα. Ὁ Μελέτιος Πηγάς, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, στὸ (αὐτόγραφο!) γράμμα του (ἀρ. 10, 1595) εὐχαριστεῖ τοὺς ὀρθοδόξους τῆς Βενετίας γιὰ τὴν «ἐλεημοσύνη» πού ἔστειλαν στὸν στενοχωρούμενο καὶ φτωχὸ «καὶ ἐσχάτω περιπέσοντι κινδύνῳ» θρόνο τῆς Ἀλεξανδρείας, «καὶ μὴ σκανδαλίζεσθε, ἀδελφοί,—προσθέτει—ἐὰν ὁρᾶτε τὴν Ἐκκλησίαν τεταπεινωμένην καὶ κινδυνεύουσαν· μνημονεῦτε τοῦ σωτήρος ἡμῶν Χριστοῦ, ὃς πρῶτος αὐτὸς οὕτως ἔπαθε καὶ οὕτως ἐδίδαξε». Σὲ γράμματα τῶν πατριαρχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως γύρω στὰ 1600 παρακολουθοῦμε, χρόνον μὲ τὸ χρόνο, τὸ χτίσιμο τοῦ «νέου πατριαρχείου»—ἐκεῖ, στὸ Φανάρι, ὅπου βρίσκεται ἀκόμα καὶ σήμερα. Στὰ 1655 ὁ πατριάρχης Ἰωαννίκιος Β' (ἀρ. 22) συνιστᾷ στὸ μητροπολίτη Φιλα-

δελφείας Ἀθανάσιο (Βαλεριανό) «τὸν νέον ἄνθρωπον ὅπου σοῦ ἐγχειρίζει τὸ παρόν, Ἀλέξανδρον ὀνόματι, τὸν ὅποιον πέμπει ἢ μήτηρ αὐτοῦ ντόμινα Ρωξάνδρα, θυγάτηρ τοῦ περιφήμου ἐκείνου ποτὲ ἄρχοντος Σικαράτου, εἰς τὸ κολέιον τῆς Ρώμης, διὰ νὰ σπουδάσῃ τὰς ἐπιστήμας ἐκεῖ, ἔστοντας καὶ νὰ εἶναι εὐφυῆς καὶ δεκτικὸς τῶν μαθημάτων». Ὁ νέος αὐτὸς δὲν διέψευσε τίς καλῆς ἐλπίδες ποῦ εἶχε γι' αὐτὸν ὁ πατριάρχης· εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορρήτων (1641-1709), ὁ γενάρχης τῆς μεγάλης φαναριώτικης οἰκογένειας, κορυφαία μορφή στὴν ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας, 14 μόλις ἐτῶν ὅταν ἔφτανε στὴ Βενετία. Ἀλλὰ καὶ ὅταν τὰ πρόσωπα ποῦ ἀναφέρονται στὰ γράμματα δὲν ἔχουν τὴ σημασία τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, δὲν παύουν νὰ εἶναι ἐνδιαφέροντα, καθὼς μᾶς ἀποκαλύπτουν λεπτομέρειες τῆς μικρῆς, τῆς καθημερινῆς ἱστορίας. Ὁ πατριάρχης Γαβριήλ π.χ. (ἄρ. 33, 1782) δὲν ἐστάθηκε τόσο τυχερὸς ὅσο ὁ Ἰωαννίκιος μὲ τὸν νέον ποῦ συνιστᾷ στὸν μητροπολίτη Φιλαδέλφειας, τὸν «κύρ Νικόλαν, υἱὸ τοῦ σινιὸρ Δημητρίου σπετζιάρη, Σανιάνου τοῦ πίκλην, φίλου ἡμῶν καὶ οἰκείου», ποῦ ἐρχόταν νὰ σπουδάσῃ τὴν ἱατρικὴ στὴν Πάντοβα, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὸ νοῦ του στὰ γράμματα καὶ «ἔπεσεν εἰς τόσα ἄτοπα», ὥστε ὁ δυστυχισμένος πατέρας του νὰ στέλνῃ ἀπανωτὲς ἐπιστολὰς (συγκινητικὰς στίς ἀνορθογραφίαις τους), γιὰ νὰ τὸν νοθεύσῃ.

Οἱ «τιμιώτατοι καὶ χρησιμώτατοι πραγματευταὶ καὶ ἐπίτροποι» τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἀγίου Γεωργίου εἶναι πάντα πρόθυμοι νὰ βοηθήσουν, ἐκτός ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικόν, καὶ τ' ἄλλα φτωχὰ καὶ χεημαζόμενα ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα. Ὁ Ἱεροσολύμων Παρθένιος (Γερένης, ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀξιόλογους πατριαρχεῖς) τοὺς εὐχαριστεῖ τὸ 1750 (ἄρ. 23) γιὰ τὴν ἀπόφασή τους («νὰ γυρίξῃ καθ' ἐκάστην Κυριακὴν ἓνα κουτεῖον ὑπὲρ βοηθείας τῶν προσκυνητῶν καὶ θεοβαδίστων τόπων») (τὸ 1762 λαμβάνει μὲ ἓναν πραγματευτὴ μιὰ «πόλισσα» [τσέκ] μὲ 2245 γρόσια, ἄρ. 26). Ἀλλὰ καὶ ἄλλο «κουτίον» ἐγύριζε κάθε Κυριακὴ καὶ ἑορτῇ, ὑπὲρ «τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ καὶ πατριαρχικοῦ θρόνου Ἀλεξανδρείας» («διωρίσθη πρὸ χρόνων πολλῶν», γράφει ὁ Ἀλεξανδρείας Κυπριανὸς τὸ 1782, ἄρ. 30)· ὁ κ. Μ. παραθέτει ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τῆς Κοινότητος τὴν ἀπόφασή, τοῦ 1752: «in tutte le Domeniche ... vada anche una cassella distinta per detta Veneranda Chiesa di Alessandria», ὥστ' ὅσο νὰ μὴ γίνῃ τοῦτο παράδειγμα καὶ γιὰ τίς ἄλλες ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς, «per essere questa distinta egualmente che quella di Gerusalemme, per essere la prima Chiesa instituta del Glorioso Apostolo ed Evangelista San Marco, protettore di questa Serenissima Republica». Εἶχε ἀτυχία ὅμως τὸ πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας. Ὁ ἐπίτροπος ποῦ διόρισε γι' αὐτὴ τὴ δουλειὰ ὁ πατριάρχης, «ὁ εὐγενέστατος ἐν πραγματευταῖς κύρ Γεώργιος Κολόνας», δὲν δείχνει πολλὴ προθυμία «διὰ τὴν σύναξιν καὶ αὔξησιν τοῦ κυτίου». Φαίνεται πῶς δὲν ἦταν ἀξιόσυστατο πρόσωπο· ὁ κ. Μ. μᾶς παρέχει ἀρκετὰς πληροφορίες γι' αὐτόν, ἀκόμα καὶ ὅτι τὸν χρησιμοποίησαν οἱ Βενετοὶ γιὰ κατάσκοπο (σώζονται οἱ ἀναφορὰς του πρὸς τοὺς Inquisitori di Stato, ὅπου καταδίδει καὶ Ἕλληνες, ὅπως τὸν Λάμπρο Κατσώνη—καὶ ἀκόμα τὸν Ροβέρτο Σολωμό, τὸν πρεσβύτερο ἑτεροθαλῆ ἀδελφὸ τοῦ ποιητῆ). Μάταια ὁ πατριάρχης γράφει (ἄρ. 35, Φεβρ. 1787) νὰ τοῦ σταλοῦν τὰ χρήματα, καὶ τὸ πράγμα συνεχίζεται γιὰ πολλὰ χρόνια. Στὸ τελευταῖο δημοσιευόμενον γράμμα (ἄρ. 40, τοῦ 1806) ὁ Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος διεκτραγωδεῖ τίς δυστυχίες καὶ τὰ χρέη τοῦ πα-

τριαρχείου του καὶ στέλνει στὴ Βενετία ὡς ἔξαρχο ἕναν ἀρχιμανδρίτη, γιὰ νὰ παραλάβῃ τὰ χρήματα ποὺ εἶχαν συναχθῆ ἀπὸ τόσα χρόνια. Ὁ Θεόφιλος εἶχε δίκιο νὰ ζητῆ τὰ καθυστερούμενα. «Ἀλλὰ τὸ δυσάρεστον ἦτο ὅτι ἡ οικονομικὴ κατάστασις τῆς Ἀδελφότητος, μετὰ τὴν συνεπειὰ τῆς πτώσεως τῆς Βενετικῆς πολιτείας πρὸ δεκαετίας (1797) ἀπώλειαν τοῦ μεγάλου πλοῦτου της, δὲν ἦτο πλέον τοιαύτη, ὥστε νὰ στηρίζουν εἰς αὐτὴν σπουδαίας ἐλπίδας συνδρομῆς τὰ τόσον πλουσιοδώρας εὐεργηθέντα κατὰ τοὺς παλαιότερους αἰῶνας ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς». Μὲ τὴ φράση αὐτὴ τελειώνει—θὰ ἔλεγα συμβολικὰ—καὶ τὸ βιβλίον.

Ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις ὁμολογῶ ὅτι δὲν θὰ εἶχα νὰ κάμω. Ἡ ἔκδοσις εἶναι πραγματικὰ ὑποδειγματικὴ. Στὸν πλουσιότατο ὑπομνηματισμὸ τοῦ κάθε ἐγγράφου ὁ ἐκδ. ἔχει ἐκμεταλλεῦθῃ ὄχι μόνον ἐκδεδομένες πηγές καὶ βοηθήματα, ποὺ τὰ χρησιμοποιοῖ μὲ μιὰ ἐκπληκτικὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημερότητα, ἀλλὰ καὶ τὸ πλούσιο ἀνέκδοτο Παλαιὸν Ἀρχεῖον τῆς Κονόττης. Τὰ σχόλια του στὸν ἀρ. 11 π.χ., χύνουν νέο φῶς στὸ ζήτημα τῆς διαδοχῆς τοῦ πατριάρχῃ Γαβριὴλ ἕως τὴν ἀνάρρηση τοῦ διαδόχου του Θεοφάνη Α' τοῦ Καρύκη, στὸν ἀρ. 14 στὸ θέμα τῆς διαθήκης τοῦ Μαξίμου Μαργουνίου καὶ τῆς τύχης τῆς κινητῆς περιουσίας (καὶ τῶν βιβλίων του). Ὁ ἀρ. 20 ἀποδεικνύεται πὼς εἶναι τὸ αὐθεντικὸ χρυσόβουλλο σιγίλλιον, καὶ ἐκεῖνο ποὺ δημοσίευσε ὁ Βελοῦδος πλαστό, κ.ἄ.π. Ἡ διπλωματικὴ ἔκδοσις τῶν ἐγγράφων εἶναι ἄψογη. Ὁ ἐκδ. ἀκολούθησε τοὺς καθιερωμένους κανόνες, προχώρησε ὅμως καὶ σὲ μερικὲς παρεκκλίσεις—ὅλες ἀπόλυτα, νομίζω, δικαιολογημένες. Ἰδιαιτέρη προσοχὴ ἔδωκε καὶ στὴν παλαιογραφικὴ περιγραφή καὶ στοὺς γραφεῖς τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων. Πολλὰ π.χ. ἀναγνωρίζονται πὼς εἶναι γραμμένα μὲ τὸ ἴδιο χέρι, τοῦ πατριαρχικοῦ γραμματέως, ὅπως π.χ. οἱ ἀρ. 1, 3, 4, οἱ 7 καὶ 8 κ.ο.κ. Τὸ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα εἶναι τῶν ἀρ. 6, 11, 12, καὶ 14, ὅπου ἀναγνωρίζεται ἡ χαρακτηριστικὴ καὶ συνεσφιγμένη γραφὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου λογοθέτου, τοῦ γιοῦ τοῦ μεγάλου λογοθέτου Ἰέρακος, ὁ ὁποῖος μάλιστα διακριτικὰ, στὸ κάτω δεξιὰ μέρος τοῦ γράμματος, προσθέτει καὶ τὰ δικά του προσωνύματα (καὶ εὐχαριστίες γιὰ ἕνα σκιαδίων ποὺ τοῦ ἔστειλε, ἂν καὶ δὲν τὸ φορᾶ, «εἰ καὶ οὐ φέρω»). Τὰ πατριαρχικὰ ἔγγραφα (τῆς Κωνσταντινουπόλεως) ὡς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα δείχνουν γραφὴ ἀρκετὰ ὅμοια μεταξὺ τους (ὄρθια συνεσφιγμένη, μὲ πολλὰς ἐπιτιμήσεις), ποὺ μαρτυρεῖ γιὰ μιὰ ἰδιαιτέρη παράδοσις ἐπίσημης (Kanzlei) γραφῆς.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Ἐμμ. Κ. Χατζηγιαννοῦ, Νεοελληνικαὶ πηγὰὶ τοῦ Σολωμοῦ. Κρητικὴ λογοτεχνία, δημῶδη μεσαιωνικὰ κείμενα, δημοτικὴ ποίησις. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Ἀθ. 1968. 8ο Μ, σσ. 206. (Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Φιλοσοφικὴ Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 1).

Ὅτι ὁ Σολωμὸς εἶχε δεχτῆ τὴν ἐπίδρασις τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ τὸ εἶχε ἐπισημάνει καὶ παλαιότερα ἢ ἔρευνα, εἶναι ἄλλωστε κάτι ποὺ δὲν χρειάζεται ἰδιαιτέρη κριτικὴ ἰκανότητα γιὰ νὰ διαπιστωθῇ. Τὸ θέμα ὅμως δὲν εἶχε μελετηθῆ στὰ καθέκαστα καὶ δὲν εἶχε ἐπι-

χειρηθῆ οὔτε μιὰ καθαρά στατιστικὴ ἀπογραφή τῶν στοιχείων οὔτε, πολὺ λιγότερο, μιὰ κριτικὴ ἀποτίμηση τῆς ἐπίδρασης αὐτῆς στὴν ποιητικὴ τοῦ Σολωμοῦ. Τοῦτο ἐπιχειρεῖ στὴν κρινόμενη ἐργασία του ὁ νέος φιλόλογος κ. Χατζηγιακουμῆς, ἐργασία πού ἀποτέλεσε καὶ τὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (εἰσηγητῆς ὁ καθηγητῆς Γ. Θ. Ζώρας) καὶ πού μᾶς προσφέρεται στὸν καλαίσθητα τυπωμένον αὐτὸν τόμο, πρῶτον τῆς καινούριας σειρᾶς πού ἔχει τὸ ὄνομα τῆς εὐγενικῆς χορηγοῦ, χήρας τοῦ διακεκριμένου νομικοῦ καὶ πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου.

Ὁ νέος φιλόλογος δούλεψε μὲ ἄκρα εὐσυνειδησία, συγκέντρωσε καὶ κατέταξε μεθοδικὰ τὸ ὕλικό του, ἀλλὰ καὶ δὲν ἔμεινε στὶς σχετικὰ εὐκόλες διαπιστώσεις (ὅπως τὸ κάνουν τόσες ἀνάλογες μελέτες γιὰ τὶς «ἐπιδράσεις» στὸ ἔργο τῶν διαφόρων λογοτεχνῶν), παρὰ προχώρησε βαθύτερα καὶ κατέληξε σὲ συμπεράσματα πού συμβάλλουν στὴ γνώση καὶ στὴν ἀποτίμηση τῆς ποιητικῆς τεχνικῆς καὶ ἀκόμα καὶ τῆς ποιητικῆς οὐσίας τοῦ σολωμικοῦ ἔργου. Ἡ ἀπόλυτη βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, ἡ μεθοδικότητά πού μαρτυρεῖ ὅλο τὸ βιβλίον, καὶ προπάντων ὁ συνδυασμὸς τῆς αὐστηρῆς φιλολογικῆς κριτικῆς καὶ τῆς διείσδυσης στὶς λεπτομέρειες μὲ τὴν ποιητικὴ κατανόηση καὶ εὐαισθησία, καθιστοῦν τὸ βιβλίον — ἄς τὸ ποῦμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ — μιὰ ἀπὸ τὶς ἀξιολογώτερες μελέτες πού γράφτηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια γιὰ τὸν ποιητὴ τῶν Ἐλευθέρων πολιορκημένων. Κοντὰ στὶς ἀρετὲς αὐτὲς ἄς ἐπιτραπῆ στὸν κρίνοντα νὰ προσθέσῃ τὴν προσωπικὴ του ἱκανοποίησις ὅτι στὴ μελέτῃ συνέβαλε ἀποφασιστικὰ (ὅπως τὸ λέει ὁ ἴδιος ὁ συγγρ., σ. 20) ἡ ἐκδοσις τῶν «Αὐτόγραφων Ἔργων».

Τὸ βιβλίον, ὅστερ' ἀπὸ μιὰ γενικὴ Εἰσαγωγὴ (σ. 17-24), χωρίζεται σὲ τρία μεγάλα μέρη: τὸ πρῶτον (σ. 25-112) ἀναφέρεται στὴν κρητικὴ λογοτεχνία, τὸ δεῦτερον (σ. 113-123) σὲ ἄλλα δημώδη μεσαιωνικὰ κείμενα, καὶ τὸ τρίτον (σ. 124-178) στὴ δημοτικὴ ποίηση. Πλούσια βιβλιογραφία (σ. 179 - 192) καὶ λεπτομερειακὸ εὐρετήριο ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σ. 193-199) συμπληρώνουν τὸν τόμο, στὸν ὁποῖον ἔχει προστεθῆ καὶ μιὰ χρήσιμη γαλλικὴ περίληψις (σ. 201-204).

Στὸ πρῶτον μέρος, ὅστερ' ἀπὸ μερικὰ εἰσαγωγικὰ γιὰ τὴ θέση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας στὸν 19ο αἰῶνα, ὁ συγγρ. ἐξετάζει κυρίως τὸ κορυφαῖον ἔργο τῆς λογοτεχνίας αὐτῆς, τὸν Ἐρωτόκριτον. Οἱ περισσότεροι ἐρευνητὲς εἶχαν ἐπισημάνει τὴν ἐπίδραση τοῦ ἔργου στὴν ὠριμὴ κερκυραϊκὴ περίοδο τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ συγγρ. διαπιστώνει τὴν ἐπίδραση αὐτῆ δέκα χρόνια κιόλας νωρίτερα, στὸν Λάμπρο, ὅχι τόσο στὸ γνωστὸ μας κείμενον τοῦ Πολυλά, ὅσο σὲ προγενέστερα σχεδιάσματα, πού γιὰ πρώτη φορὰ ἔγιναν γνωστὰ μὲ τὰ ΑΕ¹. Σὲ δύο κυρίως χωρία ἐντοπίζεται ἡ ἐπίδρασις, στὴν «Ἡμέρα τῆς Λαμπροῆς» καὶ στὸ «Ὀνειρο τῆς Μαρίνας». Καὶ γιὰ τὸ πρῶτον μὲν νὰ μὴν πείθεται κανεὶς ἀπόλυτα, γιὰ τὸ δεῦτερον ὅμως οἱ κοινοὶ ἐκφραστικοὶ τρόποι καὶ οἱ σχεδὸν ὅμοιοι στίχοι δὲν ἀφήνουν καμιὰ ἀμφιβολία. Ὁ συγγρ. μάλιστα ὑποστηρίζει (σ. 44), καὶ μὲ καλὰ ἐπιχειρήματα, τὴν ὑπόθεσιν πὼς ὁ Σολωμὸς ὅχι μόνον μεταχειρίστηκε εἰκόνες ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχον χωρίον τοῦ Ἐρωτόκριτου, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτὸ ἐμπνεύστηκε τὸ δικό του θέμα.

1. Προτιμῶ γιὰ τὰ «Αὐτόγραφα Ἔργα» νὰ καθιερωθῆ αὐτὴ ἡ βραχυγραφία, ἀντὶ γιὰ τὸ *Αὐτόγρ.* πού χρησιμοποιεῖ ὁ συγγρ.

Ὁ στίχος 1, 2 τοῦ ἀπ. 9 (τοῦ «Ὀνειρου») *στήν ἐρμιὰ τοῦ πελάγου εἰς τ' ὄνειρό μου* ἔχει στὰ πρῶτα σχεδιάσματα τῆ μορφῆ *μισοπέλαγα μόνη* κτλ., πού ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα στὸν στ. Δ 53 τοῦ Ἐρωτόκριτου *σὰ νὰ 'ταν μεσοπέλαγα εἰς τ' ὄνειρο μου φάνη*. Οἱ βενετικές ἐκδόσεις μάλιστα (ἀπὸ τίς ὁποῖες βέβαια γνώρισε τὸ ἔργο ὁ Σολωμός) παρέχουν—ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὸν Λάμπρο—*μισοπέλαγα* (τὸ *μεσοπέλαγα* γραφῆ τοῦ Ξανθοῦδίδη). — Τὸν στ. 1, 3 τοῦ Λάμπρου δὲν πρέπει πιά νὰ τὸν γράφουμε *μὲ τὸ κύμα μὲ τς ἀνέμους παλεύω* (ὁ συγγρ. προσθέτει πάντως ἓνα *sic*), ἀλλὰ *μὲ τς ἀνεμους*—βλ. Α. ΠΟΛΙΤΗ, Γύρω στὸ Σολωμό, Ἄθ. 1958, σ. 153-4. (Ἔτσι ἔγραψα καὶ στὴν Ἐπιλογή, Ἄθ. 1964).

Στὸν Λάμπρο ὡστόσο, κατὰ τὴ σωστὴ καὶ λεπτὴ διάκριση πού κάνει ὁ συγγρ., παρ' ὅλη τὴν ἐμφανέστατη παρουσία τοῦ Ἐρωτόκριτου, δὲν ὑπάρχει ἀκόμα ἐπίδραση ἐσωτερικῆ. Ἡ οὐσιαστικὴ ἐπίδραση τοῦ κρητικοῦ ποιήματος πρωτοφαίνεται στὸν «Κρητικό», τὸν ὁποῖο μάλιστα ὁ συγγρ. θεωρεῖ ὡς τὴν «κατάληξη τῆς συνεχοῦς μελέτης τοῦ Ἐρωτοκρίτου κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα». Τὴν ἐπίδραση αὐτὴ τὴ διαιρεῖ ὁ συγγρ. σὲ τρία μέρη: κοινὸι στίχοι καὶ κοινὲς ποιητικὲς ἐκφράσεις, μέτρο καὶ στιχοιουργία, γλώσσα. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ καὶ πειστικά. Ἄξιζον ἰδιαιτέρα νὰ τονιστοῦν οἱ παρατηρήσεις τοῦ συγγρ. γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἐρωτόκριτου στὴν «ἐσωτερικὴ τεχνικὴ τοῦ στίχου (τοῦ Κρητικοῦ) καὶ τὴ μελωδικότητά του» (σ. 65). Σχετικὰ μὲ τὴ γλώσσα διατυπώνεται ἡ παρατήρηση ὅτι «διακρίνεται διὰ μίαν ἐλαφρὰν ἀποκλισιν πρὸς τὸ ἰδιωματικὸν κρητικὸν γλωσσικὸν στοιχεῖον» καὶ ὅτι στὸ ἔργο αὐτὸ «γίνεται ἡ συνάντησις τῆς «κρητικῆς λογοτεχνικῆς γλώσσης», καὶ τῆς μόλις δημιουργουμένης νεωτέρας ποιητικῆς». Ὁ συγγρ. παραθέτει τοὺς κρητικὸς τύπους πού ἀφθονοῦν στὸν Κρητικό, ἐνῶ δὲν συναντιοῦνται σὲ τέτοιον βαθμὸ οὔτε στὰ προηγούμενα οὔτε στὰ ἐπόμενα ἔργα. Ὡστόσο πολλοὶ ἀπὸ τοὺς τύπους αὐτοὺς, θὰ παρατηροῦσα, εἶναι καὶ ἑπτανησιακοὶ (π.χ. τὸ *τς, ὄχ* κ.ἄ.) καὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μνημονευτοῦν. (Εὐπρόσδεκτη ἢ ἀναλυτικὴ σημείωσις, σ. 71, 2, γιὰ τὸ *μονοτάρι*, ΑΕ 360 Α 20, πού ἐγὼ τὸ εἶχα θεωρήσει ἀμφίβολο καὶ τώρα βεβαιώνεται ὀριστικά). Ἡ ὑπόθεσις ὅμως τοῦ συγγρ. (σ. 77) πὼς τὸ κρητικὸ χρῶμα τῆς γλώσσας τοῦ ἔργου ὀφείλεται στὴν ἀφήγησις σὲ πρῶτο πρόσωπο, δηλ. στὴ «φυσικὴ γλώσσα εἰς τὸ στόμα ἐνὸς Κρητικοῦ καὶ μάλιστα πολεμιστοῦ», δὲν μὲ βρίσκει σύμφωνον. Τέτοια «ρεαλιστικὴ» πρόθεσις εἶναι, νομίζω, ἀταίριαστη γιὰ τὸν Σολωμό.

Ὁ συγγρ. ἐξετάζει ὕστερα τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἐρωτόκριτου στὸ Β' Σχέδιασμα τῶν Ἐλεύθερων πολιορκημένων. Ἐνῶ στὸν Κρητικό ἡ ἐπίδραση ἀφοροῦσε κυρίως στὴ στιχοιουργία καὶ στὴ γλώσσα, στὸ Β' Σχέδιασμα ἐντοπιζέται κατεξοχὴν στοὺς ἐκφραστικοὺς τρόπους. Σημαντικὴ ἢ διαπίστωση τῆς κλιμάκωσης αὐτῆς, ὅπως σημαντικὴ καὶ ἡ παρατήρησις πὼς ἐνῶ στὰ ἀρχικὰ σχέδια τοῦ Β' Σχεδιασματος οἱ ἀντιστοιχίαι μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο ἀφθονοῦν, ἀργότερα πληθαίνουν οἱ ἀντιστοιχίαι πρὸς τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Χαίρομαι ἰδιαιτέρα γιὰ τὴ (στατιστικὴ πιά) αὐτὴ διαπίστωση. Παλαιότερα εἶχα γράψει (Θέματα τῆς λογοτεχνίας μας, σ. 68): «Πιστεύω—καὶ τὸ πράμα μπορεῖ ν' ἀποδειχτῆ μὲ παραδείγματα—πὼς ὁ Σολωμός ... ἀφομοίωσε πρῶτα τὸ ρυθμὸ τοῦ κρητικοῦ δεκαπεντασύλλαβου ... κι ἀπὸ ἐκεῖ πέρασε (μὲ τοὺς Ἐλεύθερους πολιορκημένους) στὰ μυστικά τοῦ καθαυτὸ δημοτικοῦ στίχου».

Μετὰ τὸ Β' Σχέδιασμα ἐξετάζονται ὁ «Νικηφόρος Βρυένιος» (γιὰ τὸν ὁποῖον, παραβάλλοντας τὰ κείμενα, ὁ συγγρ. ἀποδεικνύει πὼς ὁ Σολωμός εἶ-

χε μελετήσει όπωσδήποτε και την "Αννα Κομνηνή και όχι μόνο τή σχετική μνεία στον Σίλλερ). Σωστή, νομίζω, και ή ακριβέστερη χρονολόγηση στα χρόνια 1835-1838. 'Αλλά ή «έμμεσος ένδειξις» που προσθέτει για ένίσχυση τής χρονολόγησης αὐτῆς (σ. 100) και περιττή είναι και άτυχη· στηρίζεται σε μιὰ δῆθεν «παραλλαγή» ένός στίχου του ποιήματος: *ὁ μαῦρος τόπος και στενός βροντοβολάει (με παραλλαγή: ἠχολογáει) στα γέλια (γέλοια μάλιστα),* που ὁ συγγρ. τήν παραθέτει παραπέμποντας στην έκδοση του Τωμαδάκη¹. Τέτοια παραλλαγή όμως είναι άνύπαρκτη· ὁ Πολυλάς δέν τήν παραδίδει, και στα αὐτόγραφα (περίεργο, αλήθεια) από τον Νικηφόρο Βρυέννιο δέν έσώθηκε τίποτα. 'Ο στίχος είναι άπλούστατα πλάσμα του έκδότη (όπως άλλωστε και ὅλο το κείμενο του ποιήματος στην έκδοση Τωμαδάκη—βλ. τή βιβλιοκρισία μου, 'Ελληνικά 16, 1958/59, είδ. σ. 421). Πώς ὁ συγγρ. δέν άντιλήφθηκε τήν παραποίηση;

"Όσο για τὸ Γ' Σχεδιάσμα και τ' άλλα έργα τής τελευταίας περιόδου, έχουμε τήν άρνητική—και σημαντική—διαπίστωση πώς δέν διακρίνεται σ'αὐτὰ καμιὰ επίδραση από τον 'Ερωτόκριτο. 'Αρνητικές είναι και οί διαπιστώσεις στο 3ο κεφάλαιο, που άφοροῦν στα άλλα κρητικά έργα (Βοσκοπούλα, Θυσία του 'Αβραάμ, 'Ερωφίλη). Για τή Θυσία, έκτός από τις ρητές παραπομπές που είχαν έπισημανθῆ (ΑΕ 47) στις λέξεις *κλιτός και απόχτυπο*, ὁ συγγρ. σχετίζει εὔστοχάτα με τὸ έργο και τις λέξεις στην έπόμενη σελίδα του χειρογράφου (ΑΕ 48): *ἀγάλια, παρακάλια, πάθος, άθος, άπ'* όπου διαπιστώνει ακόμα ὅτι οί άναγραφές αὐτές ακολουθοῦν τή σειρά των στίχων του κρητικού έργου, ὅτι δηλ. ὁ Σολωμός μελετοῦσε τή Θυσία, και κατά τήν πορεία τής μελέτης του σταχυολογοῦσε και ένσωμάτωνε σε δικούς του στίχους τις λέξεις και τις ὁμοιοκαταληξίες του κρητικού έργου.

Τὸ δεύτερο μέρος του βιβλίου αναφέρεται στα «δημώδη μεσαιωνικά κείμενα». 'Ο συγγρ. όμως έδῶ δέν καθορίζει με σαφήνεια τους στόχους του. Δέν ξεκαθαρίζει πρώτα πρώτα τί έννοεῖ με τον ὄρο «μεσαιωνικά»: αὐτὰ που γράφτηκαν στη βυζαντινή εποχή ή και τὰ μεταβυζαντινά; (Τὰ έργα που εξετάζει είναι πάντως έργα του 16ου και του 17ου αιώνα). "Υστερα, ποιά έκταση πήρε ή έρευνά του; 'Επεκτάθηκε σε ὅλα τὰ «μεσαιωνικά» κείμενα ή σε ὀρισμένα μονάχα; Και με ποιά κριτήρια έγινε ή έπιλογή; Σημειώνει στην άρχή ὅτι μετὰ τήν εξέταση τής κρητικής λογοτεχνίας είναι *ανάγκη* νά εξεταστοῦν και ὀρισμένα έργα, που δέν άνήκουν άμέσως στην κρητική λογοτεχνία, αλλά που χαρακτηρίζονται κρητικά «υπό τήν ευρύτεραν του ὄρου σημασίαν, δηλ. τήν μορφήν, τήν γλώσσαν και τον χρόνον συγγραφῆς και διότι δια πλεῖστα έξ αὐτῶν υπάρχουν βασίμοι ὑπόνοια: ὅτι είναι γεγραμμένα εις Κρήτην». 'Από τή μορφή όμως και τή γλώσσα και (ακόμα λιγότερο) τὸ χρόνο τής συγγραφῆς δέν μπορεί ένα έργο νά χαρακτηριστῆ κρητικό· αν έχουμε πάλι ὑπόνοια πώς τὸ έργο γράφτηκε στην Κρήτη, τότε είναι (ή μπορεί νά είναι) ὑπό τή στενή και όχι ὑπό τήν ευρύτερη έννοια κρητικό. 'Αλλά από τὰ τέσσερα έργα που εξετάζονται, ή μεν Φυλλάδα του γαιδάρου είναι άναμφισβήτητα κρητικό, για

1. βροντοβολάει (!) ὁ Τωμαδ. (ὁ συγγρ. στην πρώτη μνεία βροντολογάει, από τυπογραφικό λάθος). Είναι, νομίζω, τὸ μόνο παράθεμα στο βιβλίο από τήν έκδοση Τωμαδάκη, ὅσο κι αν ή παραπομπή γίνεται «ἐνθ' άνωτ.» (ἔψαξα μάταια για τὸ «άνωτέρω») αὐτό).

τὴν ὁμοιοκατάληκτη διασκευὴ τοῦ Ἰμπέρου ὁ κ. Κριαρᾶς βεβαιώνει πῶς εἶναι ἐπίσης «ἀναντίρρητα» κρητικὸ, ἢ φαναριώτικη ὁμῶς Ἑβραιοπούλα ἢ Μαρκάδα¹ καὶ ἡ χιώτικη παραλλαγή τοῦ Διγενῆ ἀπὸ τὸν Πετρίτση, τί σχέση ἔχουν μὲ τὴν Κρήτη; Ἐνῶ ὁμῶς ὁ συγγρ. εἶπε πῶς θὰ ἐξετάσῃ ὀρισμένα ἔργα μονάχα, ἀμέσως παρακάτω ἀναφέρει τὰ τέσσερα αὐτά, προσθέτοντας πῶς ἔτσι ἡ ἔρευνά του ἐπεκτάθη «εἰς πάντα τὰ δημῶδη μεσαιωνικὰ κείμενα».

Δὲν ξέρω ποιά θὰ ἦταν τ' ἀποτελέσματα ἀν ὁ συγγρ. ἐρευνοῦσε πραγματικὰ ὅλα τὰ «δημῶδη μεσαιωνικά», ἃς ποῦμε ὅλα τὰ ἔργα τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς φιλολογίας, ἢ τουλάχιστον ἐκεῖνα ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὶς ἐκδόσεις τῆς Βενετίας καὶ ποὺ μποροῦσε ἐπομένως νὰ τὰ εἶχε ὑπόψη του ὁ Σολωμός. Θὰ ἦταν ἴσως χρήσιμο νὰ ξέραμε π.χ. ἀν εἶχε μελετήσει τὴ Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξαντρου ἢ τὸν Θαυμάσιο Ἀπόκοπο, ἢ ἔστω τὰ ποιήματα τοῦ Τριβῶλη ἢ τοῦ Δεφάρανα. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια ἔρευνα θὰ ξεπερνοῦσε πολὺ τὰ ὅρια καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς μελέτης, καὶ δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ζητοῦμε ἀπὸ ἓνα συγγραφέα στόχους πέρα ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔχει καθορίσει ὁ ἴδιος, μάλιστα ὅταν ἐκεῖ τὸ ὑλικὸ καὶ τ' ἀποτελέσματα εἶναι τόσο πλούσια. Ὡστόσο τὰ πλαίσια καὶ τὰ ὅρια τῆς ἔρευνας ἔπρεπε νὰ εἶχαν δηλωθῇ στὸ σημεῖο αὐτὸ σαφέστερα.

Ὀυσιαστικὰ ὁ συγγρ. ἐξετάζει μόνο τὰ δύο ἔργα γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχουμε τὴν ἄμεση μαρτυρία τοῦ Σολωμοῦ πῶς τὰ μελέτησε: τὸν Ἰμπέριο (τὴν ὁμοιοκατάληκτη διασκευὴ—συχνὲς βενετικὲς ἐκδόσεις ἀπὸ τὸ 1553 καὶ ὕστερα) καὶ τὴν Ἱστορία τῆς Μαρκάδας². Κι ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, ὁ συγγρ., πέρα ἀπὸ τὰ σημεῖα ὅπου ρητὰ μνημονεῦει τὰ βιβλία ὁ Σολωμός (ΑΕ 45, 2-4)—πολὺ εὐστοχῆ ἢ διόρθωση ἐνός δικοῦ μου λάθους σχετικὰ μὲ τὴ λ. τὸ τάχυ)—πιστοποιεῖ καὶ ἄλλες ἄμεσες ἀναφορές, π.χ. τίς λέξεις *λιμάνι, βουτητάδες, κατασήμαδα* (ΑΕ 45, 25-27). Στὴν ἴδια σελίδα τῶν ΑΕ ὅπου οἱ ἀναφορὲς στὰ δύο ἔργα καὶ κάτω ἀπὸ τὸ σχεδιασμο μιᾶς ὀχτάβας (γιὰ τὸν Λάμπρο;) ὁ Σολωμός ἔχει σημειώσει: «φρενίτης (mi pare che sia deliro)». Ὁ συγγρ. ἐρεύνησε ἀν ἡ λέξη ἀπαντᾷ καὶ αὐτὴ σὲ κάποιο κείμενο μεσαιωνικὸ, καὶ ἀφοῦ τὴν ἐντόπισε σὲ τρία: στὴ Φυλλάδα τοῦ γαιδάρου, στὴν «Ἱστορία τῆς Βλαχίας» τοῦ Ματθαίου Μυρέων, καὶ στὴν παραλλαγή Πετρίτση τοῦ Διγενῆ, προσπαθεῖ νὰ ἐξακριβώσῃ ἀπὸ ποῖο κείμενο πιθανόν νὰ τὴν πῆρε ὁ Σολωμός. Ἀποκλείεται, νομίζω, νὰ τὴν πῆρε ἀπὸ τὸν Διγενῆ τοῦ

1. Γιατί ὁ συγγρ. τὴν ὀνομάζει Ἑβραιοπούλα τῆς Μαρκάδας; Μαρκάδα εἶναι τὸ ὄνομα τῆς Ἑβραιοπούλας («Ἱστορία τῆς Ἑβραιοπούλας τῆς Μαρκάδας»).

2. Γιὰ τὴν πρώτη βενετικὴ ἐκδοση, τοῦ 1668, ἀπὸ τὴν ὁποία, ἐξέδωσε τὸ ποίημα ὁ E. LEGRAND, *Recueil des poèmes historiques*, Παρίσι 1877, 130 κ.ε., ὁ ἴδιος ἀργότερα, B. H. 17. s.: 2, 246, διατύπωσε ἀμφιβολίες ἀν πραγματικὰ εἶναι τόσο παλιά. Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴ δεύτερη ἐκδοση τοῦ 1683. Ὁ ΗΛ. ΒΟΥΤΙΕΡΙΑΔΗΣ ὠστόσο, Ἱστορία νεοελλ. λογοτεχνίας, τόμ. 2, Ἀθ. 1927, σ. 195, ἀνατρέπει τίς ἀμφιβολίες του. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς δύο αὐτές, ἔχουμε μαρτυρημένες καὶ μιὰ ἐκδοση τοῦ 1777 (B. H. 18. S.: 2, 239 καὶ ὕστερον τοῦ 1803 καὶ ἄλλες στὸν 19ο αἰώνα. (Βλέπω τώρα ν' ἀναγράφεται καὶ μιὰ τοῦ 1771: EVRO LAYTON, *Harvard Library Bulletin*, 19/3 (1971) σ. 21. Πρβ. καὶ J. IRMSCHER, *Probleme der neugriech. Literatur*, III, σ. 173 (ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρει τίς ἀμφιβολίες τοῦ Legrand, οὔτε καὶ τὴν ἐκδοση τοῦ 1777).

Περίτση (και μάλιστα από χειρόγραφο του έργου). 'Αλλά και δεν πρέπει, αν αποκλείσουμε τον Διγενή, (κατ' ανάγκη να τραπώμεν πρὸς τὴν Φυλλάδα), ὅσο κι ἂν αὐτὴ κυκλοφοροῦσε σὲ πολλαπλὲς ἐκδόσεις. Τὸ φρενίτης, ἂν δὲν μαρτυρῆται σὲ δημῶδη κείμενα, δὲν νομίζω πὼς θὰ ἦταν λέξη τόσο σπάνια, ὥστε νὰ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ δίλημμα. Γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Μεσαιωνικὸ 'Αρχεῖο καὶ τὸ Λεξικὸ πού ἐτοιμάζει ὁ κ. Κριαρᾶς, δὲν συμβουλευτήκε ὁ συγγρ. τὸ ἀρχεῖο π.χ. τοῦ Λεξικοῦ τῆς 'Ακαδημίας ἢ ἄλλα παλαιότερα γλωσσάρια;

'Αντίθετα ἀπὸ τὸ 2ο αὐτό, τὸ 3ο μέρος (γιά τὴ δημοτικὴ ποίηση) εἶναι πλουσιότατο σὲ συναγωγὴ ὕλικου καὶ σὲ συμπεράσματα. 'Ο συγγρ. ἐξετάζει σ' ἓνα πρῶτο κεφάλαιο τὸν Σολωμὸ ὡς συλλέκτη δημοτικῶν τραγουδιῶν, καὶ στὰ τρία ἐπόμενα τὴν ἐπίδραση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ κατὰ τὴ ζακυθινὴ περίοδο (1818-1828), τὴν πρώτην κερκυραϊκὴν (1828-1844) καὶ τὴν δευτέρην κερκυραϊκὴν (1844-1857). Γιὰ τὸ ὅτι ὁ Σολωμὸς μάζεψε ὁ ἴδιος δημοτικὰ τραγουδία ἔχουμε ἀναμφισβήτητες μαρτυρίες, ἄμεσες καὶ ἔμμεσες. 'Αλλά καὶ ἀνάμεσα στὰ σολωμικὰ χειρόγραφα τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν ὑπάρχει ἓνα τετράδιο μὲ τραγούδια κυπριώτικα (δὲν θὰ ἤμουν ἴσως τόσο κατηγορηματικὸς πὼς τὸ χφ ἀνῆκε ἀναμφισβήτητα στὸν Σολωμὸ), καὶ προπάντων ἓνα μονόφυλλο (ΑΕ 132) μὲ στίχους δημοτικούς καταγραμμένους μὲ τὸ χέρι του, πού ὁ συγγρ., μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα, θεωρεῖ ὅτι δὲν ἔχουν ἀντιγραφῆ ἀπὸ ἀλλοῦ, ἀλλὰ ἀποτελοῦν ἄμεση καταγραφή τοῦ ἴδιου τοῦ Σολωμοῦ.

Δὲν νομίζω πὼς τὸ χφ τὸ χρονολογεῖ σωστὰ ὁ συγγρ. στὰ 1824-5· τὸ μονόφυλλο βρῖσκεται σήμερα μαζί μὲ τὸ 2ο νεανικὸ τετράδιο ('Ακαδ. 'Αθηνῶν ἀρ.2) (καὶ ἔτσι στὰ ΑΕ τυπώθηκαν μαζί), δὲν ἔχει ὅμως καμιά σχέση μ' αὐτό. Τὸ φύλλο ἔχει χρησιμοποιηθῆ προηγουμένως ὡς ἐξώφυλλο σὲ ἓνα ἀρχικὸ σχέδιο τῆς Γυναίκας τῆς Ζάκυθος, καὶ θὰ ξαναχρησιμοποιήθηκε γιά τὰ τραγούδια μετὰ τὴν ἀχρήστευσή του. Θὰ εἶχα τὴν τάση νὰ τὸ τοποθετήσω στὰ πρῶτα χρόνια τῆς Κέρκυρας, σύγχρονα περίπου μὲ τὴν δευτέρην ἐπεξεργασία τῆς Γυναίκας.

Στις ἐπόμενες σελίδες (134-145) ὁ συγγρ. ξεκαθαρίζει τὸ ζήτημα (πού εἶχαν ἀνακινήσει ὁ Φ. Μιχαλόπουλος καὶ ὁ Κ. Καιροφύλας) γιά τὴν ὁμοιότητα ὀρισμένων δημοτικῶν στίχων στὴ συλλογὴ τοῦ Tommaseo μὲ στίχους σολωμικούς (εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Σολωμὸς εἶχε στείλει στὸν Tommaseo δημοτικὰ τραγούδια τῆς Κέρκυρας). Τὸ ξεκαθάρισμα αὐτὸ μᾶς ἀφήνει κυριολεκτικὰ ἄναυδους μπροστὰ στὴν ἀσυνειδησία τῶν δύο σολωμιστῶν, οἱ ὁποῖοι, γιά νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἀποψή τους, δὲν ἐδίστασαν νὰ παραθέσουν ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Tommaseo τοὺς στίχους παραχαραγμένους (π.χ. Μιχ. ὁ οὐρανὸς κι ἡ θάλασσα κι ἡ γῆ χεροκροτοῦσαν ~ Tom. ... κι ἡ γῆ κι ὄλα τὰ πάντα). 'Εξ ἴσου ἐξοργιστικὲς εἶναι καὶ οἱ λοιπὲς παραχαράξεις. Τὸ ζήτημα ἀποδεικνύεται ἐπομένως ἀνύπαρκτο.

Κατὰ τὴ ζακυθινὴ περίοδο στὰ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ βρῖσκουμε ἓνα χρῶμα δημοτικὸ, χωρὶς νὰ μπορούμε καὶ νὰ μιλήσουμε γιά ἀφομοίωση τοῦ πνεύματος τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, κατὰ τὴν εὐστοχὴ διατύπωση τοῦ συγγρ. (σ. 146): πλὴ πολλὸ μάλιστα ὑπάρχει ἐπίδραση τοῦ ἐφτανησιώτικου καὶ εἰδικότερα τοῦ ζακυθινοῦ ποιητικοῦ κλίματος (τοῦ τύπου τῆς «καντάδας»), χωρὶς ὅμως νὰ λείπουν καὶ ὁμοιότητες μὲ καθαρὰ δημοτικὰ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν παραβολὴ πού ἐπιχειρεῖ ὁ συγγρ. (σ. 150-154). ('Εξοχὴ ἢ συσχέτιση

τοῦ δίστιχου Fauriel 2, 276, ιθ': σὰν τ' οὐρανοῦ τὸ ρέγκι [ρέγκι = χρῶμα] μὲ τὴν ὅμοια ἔκφραση εἰς τ' οὐρανοῦ τα ρεγγυ στὰ ΑΕ 29, 12, καὶ ἡ διόρθωση τοῦ λάθους στὴ μεταγραφή μου — ἔπου εἶχα μεταγράψει φεγγυ, ὄχι βέβαια «ἐκ τυπογραφικῆς ἀβλεψίας», ὅπως εὐγενικὰ παρατηρεῖ ὁ συγγρ.).

Κυρίως ἡ στροφή τοῦ Σολωμοῦ πρὸς τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἐπισημαίνεται στὴν πρώτη κερκυραϊκὴ περίοδο (1828-1844)¹, καὶ κυρίως στὸ Β' Σχεδιάσμα τῶν Ἐλευθέρων πολιορκημένων, ἔπου «ἡ παρουσία τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ εἶναι συνεχῆς καὶ ἔντονος» (σ. 162). Ὁ Σολωμὸς χρησιμοποιοῖ ἐδῶ ἀκόμα καὶ αὐτούσιους δημοτικὸς στίχους. (Στὰ τόσα ἄστοχα ποὺ γράφονται συνήθως σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις ἀποτελεῖ πραγματικὴ ἀνακούφιση ἡ εὐθυκρισία τοῦ νέου φιλόλογου στὴ διαπίστωση (σ. 160) πὼς «ἡ υἰοθέτησις τοῦ στίχου καὶ ὁ ἀπόλυτος σεβασμὸς πρὸς τὴν φραστικὴν διατύπωσίν του δὲν ἐκφράζουν ἀδυναμίαν οὔτε εἶναι νοητὸν νὰ γίνῃ λόγος περὶ “δουλικῆς μιμησεως,». Ἀντιθέτως ἡ αὐτοῦσία εἰσαγωγῆ του εἰς τὸ Β' Σχεδ. ὑποδηλώνει τὴν ἐκ μέρους τοῦ Σολωμοῦ ἀναγνώρισιν τῆς ποιητικῆς τοῦ στίχου ὑπεροχῆς»). Ἡ ἔντονη παρουσία τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ πιστοποιεῖται στοὺς παράλληλους ἐκφραστικὸς τρόπους, τὶς παρομοιώσεις καὶ τὶς εἰκόνες, καθὼς καὶ στὶς δημοτικὰς λέξεις ποὺ χρησιμοποιοῖ ὁ Σολωμὸς (παράθεση στὶς σ. 166-169) καὶ στὴν τεχνικὴ τοῦ στίχου. Ἀντίθετα, στὴν τελευταία κερκυραϊκὴ περίοδο (τὴν περίοδο τοῦ Γ' Σχεδ., τοῦ Πόρφυρα κτλ.), ὁ Σολωμὸς ἀκολουθεῖ πιά δρόμους ὀλίγετα προσωπικὸς, καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ δὲν ἔχει πιά τὴν ἴδια ἔνταση· ὑπάρχει ὅμως κι ἐδῶ ἡ ἀνάμνηση δημοτικῶν ἐκφράσεων καὶ λέξεων (ἀναγραφή δημοτικῶν λέξεων στὶς σ. 174-176)².

1. Ὁ συγγρ. ἐπαναλαμβάνει τὸ λάθος μου ("Απ. 1, 349, καὶ κυρίως Θέματα τῆς λογοτεχνίας μας, σ. 68, 2), ποὺ τοποθέτησα τ' ἀποσπάσματα «Πῆς τὸ θάνατο τῆς κυρίας Ἀγγλίδας» στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Σολωμοῦ στὴν Κέρκυρα (1829-1833 περίπου). Γιὰ τὴ χρονολόγησιν αὐτὴ εἶχα στηριχθῆ, ὅπως καὶ ὁ συγγρ., σ.156, στὴ μετάβαση ἀπὸ τοὺς 8σύλλαβους (λαμβικούς, ὄχι τροχαϊκούς) τοῦ ἀπ. 1 στοὺς 15σύλλαβους τῶν ἀπ. 2 καὶ 3. Ἀλλὰ τὰ ἀποσπάσματα μᾶς ἔχουν παραδοθῆ σ' ἓνα φύλλο χαρτί, ἔπου περιέχεται σχέδιο γράμματος πρὸς τὸν ἀδερφό του Δημήτρη γιὰ τὴν αὐτοκτονία τῆς κόρης του τῆς Ἀγγελίνας (ποὺ αὐτοκτόνησε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1850). Ἔτσι τ' ἀποσπάσματα χρονολογοῦνται πιά ἀσφαλῶς τὸ χρόνο αὐτόν (βλ. ΑΕ 518 καὶ σ. 605, ἔπου καὶ ἐπανορθῶναι τὸ προηγούμενο λάθος μου).—Τὰ ἀποσπάσματα ἐταυτίζα πάντα μὲ τὸ «ἐλεγεῖο εἰς τὸ θάνατο τῆς Πέρσου», ποὺ ἀναφέρει ὁ Πολυλάς στὰ Προλεγόμενα ("Απ. 1, 42) μαζί μὲ τὰ ἄλλα δυὸ «τῆς Ροδόσταμο καὶ τῆς ἀνεψιάς τοῦ ποιητῆ» — ὅλα ποιήματα τῆς τελευταίας περιόδου. Κάποτε μάλιστα εἶχα ζητήσῃ πληροφορίες γιὰ ἀγγλικὴ οἰκογένεια Percy, χωρὶς νὰ καταλήξω σὲ τίποτα. Τώρα ὅμως μοῦ περνᾷ ἡ ἰδέα, μήπως τὰ ἀποσπάσματα ἔχουν σχέση μὲ τὸ θάνατο τῆς ἀνεψιάς του τὸ 1850. Γιατί νὰ βρίσκωνται τὰ σχέδια γιὰ τὸ ποίημα στὸ ἴδιο χαρτί μὲ τὸ σχέδιο τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν ἀδερφό του; (Ἡ μαρτυρία ὅμως τοῦ Πολυλά, ὁ ὁποῖος μάλιστα καὶ σώζει τὴν παραλλαγή ἑνὸς στίχου «ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ποιητῆ», μᾶλλον δὲν ἐπιτρέπει μιὰ τέτοια ὑπόθεση).

2. Γιατί ὅμως μόνο στὸ τέλος καὶ ἐντελῶς παροδικὰ μνημονεῖται ὁ ἀλαφροίσκιωτος — μὲ παραπομπὴ μάλιστα στὸν Γ. Ι. Ἀντωνόπουλο καὶ στὸν Α. Καραντώνη, καὶ ὄχι στὸν Ἀποστολάκη, στὸν ὁποῖο χρωστοῦμε ἔξοχες σελίδες πάνω στὸ θέμα αὐτό;

«Ἐναίσιμος» εἶναι ἡ ἐπίσημη ὀνομασία γιὰ τὴ διδακτορικὴ διατριβή. Καὶ πραγματικὰ οἱ ἀρετὲς τῆς μελέτης προοιωνίζουσι γιὰ τὸν νέο φιλόλογο μιὰ αἴσια σταδιοδρομία. Τοῦ εὐχόμεσθε νὰ τὴν πραγματοποιήσῃ, ἔτσι ὅπως μᾶς τὴν ὑπόσχεται μὲ τὴν πρώτην τοῦ αὐτῆ παρουσίαν.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

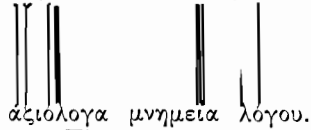
Νικολάου Γρ. Ζαχαροπούλου, Δωρόθεος Βουλευσμᾶς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνεκδότων αὐτοῦ ἐπιστολῶν, Θεσσαλονίκη 1969. 8ο, σσ. 206 (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης).

Στὴ Μονὴ Παντελεήμονος τοῦ Ἁγίου Ὁρους βρίσκεται συγκεντρωμένο ὁλόκληρο τὸ ἀρχεῖο τοῦ Δωροθέου Βουλευσμᾶ. Τὸ ἀποτελοῦν 41 κώδικες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 30 εἶναι αὐτόγραφοι (περισσότερες ἀπὸ 10.000 σελίδες), καὶ ἀκόμη ἓνα μικρὸ ξύλινο κιβώτιο ποὺ περιέχει πλῆθος ἀταξινόμητες σημειώσεις του. Ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰς πενιχρὰς πληροφορίες στὸν Ζαβίρα, Σάθα, Δημητρακόπουλο καὶ Γεδεών καὶ ἓνα ἄρθρο τοῦ Α. Ἀγγέλου στὰ «Μικρασιατικὰ Χρονικὰ» τοῦ 1957, ποὺ ἐπισημαίνει τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἀνεξερεύνητου καὶ πλουσιότατου ἀρχείου, δὲν ὑπῆρχε ὡς σήμερα καμιὰ ἐργασία σχετικὴ μὲ τὸν Δωρόθεο Βουλευσμᾶ. Ἀντίθετα μάλιστα, πολλὰ φορὰς οἱ πληροφορίες ἦταν ἀρκετὰ συγκεχυμένες. Ἡ διατριβὴ τοῦ συγγρ., βασισμένη κυρίως στὴν ἔρευνα τῶν τεσσάρων αὐτόγραφων κωδίκων ποὺ περιέχουν τὴν ἀλληλογραφία του, ἔχει σκοπὸ, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος στὸν πρόλογο, νὰ ἀποτελέσῃ τὴν εἰσαγωγὴν τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βουλευσμᾶ.

Στὴ σύντομη εἰσαγωγὴ δίνεται μιὰ γενικὴ περιγραφή τοῦ ἀρχείου καὶ ἰδιαίτερα τῶν κωδίκων ποὺ περιέχουν τὶς ἐπιστολὰς. Τὸ κεφ. 1 παρέχει ἓνα συνοπτικὸ βιογραφικὸ διάγραμμα. Ὁ Βουλευσμᾶς, γεννημένος στὴν Ἰθάκη στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ., σπουδάζει στὴν ἀρχὴν στὸ Αἰτωλικὸ καὶ ὕστερα στὴν Εὐαγγελικὴ Σχολὴ τῆς Σμύρνης. Μετὰ τὸ τέλος τῶν σπουδῶν τοῦ ἀκολουθεῖ τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Ἐφραίμ, μετὰ τὸ θάνατον τοῦ ὁποίου ἔρχεται στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ πατριάρχης Θεοδοσίος τοῦ ἀναθέτει τὸ διακόνημα τοῦ ἱεροκλήρου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖο ἀσκεῖ ἀπὸ τὸ 1775-1778. Ἀπὸ τὸ 1778 ὁ Βουλευσμᾶς ἐπισκέπτεται πολλὰς φορὰς τὴ Βενετία, Ρωσία, Αὐστρία, Μολδαβία, ξαναγυρίζει στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου μένει ὡς τὸ 1808, φεύγει πάλι γιὰ τὴ Ρωσία, ὅπου βρίσκεται ὡς τὸ 1812, καὶ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ζῆ στὸ Ἰάσιο, «ἐν πενίᾳ καὶ θλίψει», ὅπου πεθαίνει τὸ 1818.

Τὰ κεφ. 2 καὶ 3 ἀναφέρονται στὰ νεανικὰ χρόνια καὶ τὶς σπουδὰς τοῦ Βουλευσμᾶ. Τὸ κεφ. 4 ἀσχολεῖται μὲ τὸ κηρυκτικὸ ἔργον του, στὸ ὁποῖο ἀφιέρωσε πενήντα ὁλόκληρα χρόνια ἀγωνιζόμενος καὶ ἀντιμετωπίζοντας ἀνυπέβλητες δυσκολίας. Ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει ἐδῶ τὴν ἀνάγκη τῆς μελέτης τοῦ γραπτοῦ κηρυκτικοῦ ἔργου τοῦ Βουλευσμᾶ. Οἱ λόγοι του, γραμμένοι ἄλλοτε σὲ δημῶδη καὶ ἄλλοτε σὲ λόγια γλώσσα, ἀναφέρονται σὲ πλῆθος θεμάτων καὶ

παρουσιάζουν ενδιαφέρον και για τὸ πλούσιο περιεχόμενό τους, ἀλλὰ και σὰν

ἀξιολογὰ μνημεία λόγου.

Τὸ κεφ. 6 περιγράφει τὴν ἐνεργὸ ἀνάμειξη τοῦ Βουλευσμᾶ στὰ προβλήματα τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Βενετίας καὶ τῆς Μολδοβλαχίας κατὰ τὶς ἐπισκέψεις του ἐκεῖ. Ἡ ἐκθεση τῆς διπλῆς αὐτῆς δραστηριότητας, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ παρέχει, μᾶς δίνει καθαρὰ τὸν τρόπο ἐνεργείας του, τὴν κατάρτισή του, καὶ φανερώνει τὸν ἰδιότυπο χαρακτήρα του.

Στὸ κεφ. 7 παρακολουθοῦμε τὸν «ἀγῶνα διὰ τὴν παιδείαν». Τῇ δραστηριότητά του γιὰ τὴ διάδοση τῶν μορφωτικῶν βιβλίων καὶ τὶς προσπάθειές του γιὰ τὴν ἐκδοση τῶν βιβλίων ποὺ θεωροῦσε ἀπαραίτητα γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ κλήρου καὶ ὀλόκληρου τοῦ γένους. Μεγάλῃ φαίνεται ἡ συμβολή του στὴν ὀριστικὴ παρουσίαση τοῦ «Πηδαλίου». Τὸ μεγαλύτερο καὶ σπουδαιότερο ἔργο του στὸν τομέα αὐτὸν εἶναι ἡ ἐκδοση τῶν συγγραμμάτων τοῦ Βλεμμύδου στὴ Λιψία. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο ἀναφέρονται οἱ προσπάθειες τοῦ Βουλευσμᾶ γιὰ τὴν ἴδρυση τυπογραφείου στὸ Βουκουρέστι καὶ γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν καλὴ λειτουργία σχολείων.

Τὸ κεφ. 8, «Ὁ Βουλευσμᾶς εἰς τὸν ἰδεολογικὸν στίβον τοῦ ἀναγεννωμένου Ἑλληνισμοῦ», ἀναφέρεται σὲ δύο γεγονότα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν Βουλευσμᾶ καὶ τὴν ἐποχὴ του. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀντίθεσή του μὲ τὸν Βενιαμὶν Λέσβιο καὶ τὴ διαμάχη του μὲ τὸν Στέφανο Δούγκα. Ὁ συγγρ. ἐμφανίζει «δι' ἐνὸς ἀπλοῦ ἀφηγηματικοῦ τρόπου» τὰ γεγονότα, καὶ θέλει νὰ βοηθήσῃ ἔτσι στὸ νὰ ἀποσαφηνισθῇ ἡ στάση τῶν συντηρητικῶν στὸν ἐλληνορθόδοξο πνευματικὸ χῶρο κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τῆς καμπῆς τοῦ 18ου πρὸς τὸν 19ο αἰῶνα.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Βενιαμὶν Λεσβίου στὴ Σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν καὶ τὸ «ἀπὸ ἄμβωνος» κήρυγμά του τὸ Πάσχα τοῦ 1803 ἔδωσαν τὴν ἀφορμὴ στὴ διαμάχη αὐτὴ. Ὁ Βενιαμὶν ἐπέσβευε «οἰκουμένους τοὺς ἐν οὐρανῷ ἀοικήτους φωστῆρας καὶ πλανήτας . . . τὴν γῆν τὴν ἀκίνητον κινουμένην καὶ φύσει μὲν τὸν ἥλιον σκοτεινόν, κατ' ἀντενέργειαν δὲ φωτεινόν». Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἄλλες κυρώσεις ἐναντίον τοῦ Βενιαμὶν, ἀνέθεσε στὸν Βουλευσμᾶ νὰ ἀνασκευάσῃ τὶς ἀπόψεις τοῦ Λεσβίου. Ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτὴ ἀρχίζει ἡ ἀνάμειξη τοῦ Βουλευσμᾶ. Τῆς διαμάχης αὐτῆς δίνεται μιὰ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα, βασισμένη σὲ στοιχεῖα ποὺ περιέχονται σὲ ἐπίσημα ἔγγραφα (Συνοδικὰ ἀποφάσεις) καὶ κείμενα καὶ ἐπιστολές, ποὺ ἀνήκουν καὶ στὶς δύο παρατάξεις. Ἔτσι διαγράφεται καθαρὰ ἡ στάση τοῦ Βουλευσμᾶ στὴν ὑπόθεση αὐτὴ, ἡ ὁποία μολονότι, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ συγγρ., χαρακτηρίζεται «ἀπὸ τὶνα φανατισμόν», πρέπει ὅμως νὰ ἀντιμετωπισθῇ καὶ νὰ κριθῇ μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα καὶ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Τὸ β' μέρος τοῦ κεφ. 8 ἀπασχολεῖται μὲ τὴ μακροχρόνια διαμάχη τοῦ Βουλευσμᾶ μὲ τὸν Στέφανο Δούγκα, διδάσκαλο τῆς φιλοσοφίας στὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἰασίου. Προτάσσεται ἐκτενὴς κατάλογος τῶν πολυάριθμων πηγῶν ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθῇ (ἐπιστολές, ἔγγραφα, συγγράμματα). Τὰ τρία τμήματα ποὺ ἀκολουθοῦν ἀναφέρονται: τὸ α' στὸ ἱστορικὸ τῆς διαμάχης, τὸ β' στὰ «προκαλέσαντα τὰς κακοδοξίας τοῦ Στεφάνου αἴτια», καὶ τὸ γ' ἀπασχολεῖται διεξοδικὰ μὲ «τὰς καινοφανεῖς τάσεις καὶ ἰδέας τοῦ Στεφάνου» καὶ «τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ Βουλευσμᾶ». Ὁ συγγρ. παρουσιάζει καὶ αὐτὴ τὴ διαμάχη συστηματικὰ καὶ ἐπιτυγχάνει νὰ μᾶς δώσῃ πλήρη καὶ σαφῆ εἰκόνα

τῶν φάσεων τῆς. Τίς ἀπόψεις τοῦ Δούγκα τίς βρίσκει στό ἔργο του «Εἰσαγωγή εἰς τὴν φυσικὴν», ἐνῶ τίς ἀπαντήσεις καὶ τίς ἀπόψεις τοῦ Βουλευσμᾶ τίς συγκεντρώνει ἀπὸ τίς διάφορες πηγές, πού τίς ἀναφέρει στὴν ἀρχή. Ἀπὸ τίς διάσπαρτες αὐτὲς ἀπαντήσεις καὶ ἀντιρρήσεις κατορθώνει νὰ συνθέσῃ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Βουλευσμᾶ κατὰ τῶν «κακοδοξιών» τοῦ Δούγκα. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ὁ Βουλευσμᾶς ἀγωνίστηκε τέσσερα ὀλόκληρα χρόνια καὶ γιὰ μιὰν ἀκόμη φορά φανερώνεται τὸ πάθος «τοῦ ὑπεραγωνιστοῦ τῆς ἀληθείας», πού σφράγισε ὀλόκληρη τὴ ζωὴ του.

Τὴν ἐργασία κλείνει ἕνας βραχὺς ἐπίλογος καὶ τὴ συμπληρώνει ὁ πίνακας τῶν 465 ἐπιστολῶν, ὅπου δηλώνεται ἡ θέση τῆς καθεμιᾶς στὸν κώδικα, ὁ ἀποδέκτης, καὶ ὁ τόπος καὶ χρόνος τῆς συγγραφῆς. Τὴ βιβλιογραφία ἀκολουθεῖ εὐρετήριο ὀνομάτων.

Ἡ διατριβὴ εἶναι καρπὸς εὐσυνείδητης ἐρευνητικῆς καὶ συνθετικῆς ἐργασίας. Ἡ μεθοδικότητα τοῦ Βουλευσμᾶ μᾶς ἄφησε κωδικοποιημένα τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν του, καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ βασικὸ πλεονέκτημα γιὰ τὸ μελετητὴ τῆς ἀλληλογραφίας του. Ἡ ἀναζήτησις ὅμως μέσα στὶς 465 χειρόγραφες ἐπιστολές, μὲ ποικίλο περιεχόμενο καὶ πού ἀπευθύνονται σ' ἕνα πλῆθος ἀποδέκτες, τῶν διάσπαρτων στοιχείων καὶ πληροφοριῶν πού ἔχουν σχέση με τὴ ζωὴ καὶ τὴν πολὺπλευρὴ δράση τοῦ Βουλευσμᾶ, ἀπαιτεῖ μακροχρόνια ἔρευνα. Περισσότερο ἀκόμη ἢ συσχέτιση τῶν στοιχείων καὶ ἡ ταύτιση τῶν ἀναφορῶν, ὅταν μάλιστα δὲν ὑπάρχουν καὶ οἱ ἀντίστοιχες ἀπαντήσεις τῶν ἀποδεκτῶν. Τὸ δεύτερο στάδιο εἶναι ἡ συνθετικὴ ἐργασία, ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ κρινόμενη πραγματεία. Ἐπιτυγχάνει νὰ μᾶς δώσῃ πλήρη εἰκόνα τῆς προσωπικότητος τοῦ Βουλευσμᾶ καὶ τῆς πολὺμορφης δραστηριότητάς του, σὲ ὅλους τοὺς τομείς πού ἐκάλυψε. Ἡ ἔκθεσις μάλιστα τῶν δύο ἱστορικῶν διαμαχῶν, μὲ τὸν Βενιαμὶν Λέσβιο καὶ μὲ τὸν Στέφανο Δούγκα, μὲ τὴν πληρότητα πού ἔχουν ἐκτεθῆ καὶ τὰ αὐθεντικὰ στοιχεῖα πού παρέχουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι μᾶς σκιαγραφοῦν τὸν κεντρικὸ ἥρωα, παρουσιάζουν καὶ ἕνα ἄλλο ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον. Μᾶς δίνουν δηλαδὴ μιὰ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς ἐποχῆς ὅπου κινεῖται καὶ δρᾷ ἕνας ἀντιπροσωπευτικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ συντηρητισμοῦ, πού τὸν χαρακτηρίζει μαχητικότητα καὶ αγωνιστικὴ διάθεσις στὰ θέματα τῆς ὀρθοδοξίας, καὶ φτάνει στὰ ὅρια τοῦ πάθους. Καλὴ τύχη διέσωσε τὸ ἀρχεῖο Βουλευσμᾶ, πολὺτιμη πηγὴ γιὰ τὸν ἐρευνητὴ τῆς ἐποχῆς. Οἱ ἐπιστολές του παρέχουν πόλλες δυνατότητες γιὰ περαιτέρω ἔρευνα καὶ ἀσφαλῶς ἔχουν νὰ θέσουν ἢ νὰ λύσουν πόλλα προβλήματα ἀκόμη. Ἐλπίζουμε ὅτι ὁ κ. Ν. Ζαχαρόπουλος θὰ συμπληρώσῃ τὴν πολὺτιμη προσφορά του μὲ τὴν ἐκδοσὴ τῶν ἐπιστολῶν, τὴν ὁποία φαίνεται νὰ μᾶς ὑπόσχεται.

B. ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ

Βασ. Βλ. Σφυρόερα, Τὰ ἑλληνικὰ πληρώματα τοῦ τουρκικοῦ στόλου. Διατριβὴ ἐπὶ ὑψηγείῃ, Ἀθήναι 1968. 8ο, σσ. 16 2.

Μὲ τὴν δεύτερη αὐτὴ μεγάλη του ἐργασία—ἡ πρώτη, «Οἱ δραγομάνοι τοῦ στόλου. Ὁ θεσμὸς καὶ οἱ φορεῖς», Ἀθήναι 1965, ἀπετέλεσε τὴν ἐπὶ δι-

δακτορία διατριβή του — ό συγγρ. έρχεται νά φωτίση μιάν άκόμη σκοτεινή και άνεξερεύνητη πλευρά τής ιστορίας τής Τουρκοκρατίας. Τό θέμα είναι πολύ ειδικό, αλλά και πολύ ένδιαφέρον για όσους άσχολοῦνται με τήν άπέραντη περίοδο τής τουρκικής σκλαβιάς. Ό συγγρ. θεωρεί τόν θεσμό τής ναυτολογήσεως τών Έλλήνων στόν τουρκικό στόλο ως τό μέτρο πού μαζί με τό παιδομαζώνμα συνετέλεσε «εις τόν άποδεκατισμόν τοῦ Έλληνισμού και εις τήν απογύμνωσιν τών έλληνικῶν χωρῶν από τά άκμαιότερα και ρωμαλεώτερα στοιχεία των, τουλάχιστον κατά τούς δύο πρώτους αιώνας τής τουρκοκρατίας» (Προλεγόμενα σ.10).

Τό βιβλίό άποτελεῖται από τέσσερα κεφάλαια, ένα επίμετρο με άνέκδοτα έγγραφα (σ. 129-147), τή βιβλιογραφία (σ. 149-156) και τέλος τό αλφαβητικό εύρετήριο όνομάτων και λέξεων (157-162).

Στά «Προλεγόμενα» (σ. 7-15) ό συγγρ. επιχειρεῖ μιá κατά κάποιον τρόπο βιβλιογραφική ανασκόπηση τοῦ θέματος, έτσι ώστε διαβάζοντας τήν έργασία του νά μπορῆ καθένας νά δῆ καθαρά τή δική του προσφορά, ή όποία, ως σημειωθῆ, δέν είναι άσήμαντη.

Στό πρώτο κεφάλαιο, Οί σταθμοί τής ναυτικής ιστορίας τών Τούρκων και οί Έλληνες (σ. 17-75), εξετάζεται κατ' άρχήν ή συμμετοχή τών Έλλήνων στις πρώτες προσπάθειες τών Τούρκων για συγκρότηση στόλου και κατόπιν ή πορεία τής τακτικής ναυτολογήσεώς τους κατά τή διάρκεια τής μακραίωνης σκλαβιάς. Ό συγγρ. παρατηρεῖ ότι ή ναυτολογία Έλλήνων αϊχμαλώτων (ή πρώτη συστηματική ναυτολόγηση έγινε επί Μουράτ Β', 1421-1451) παρουσίασε έξαρση τήν έποχή πού καπουδάν πασάς ἦταν ό Χαΐρεντιν Μπαρμπαρόσα, όποτε σέ διάστημα δύο έτών, 1537-1538, είχαν αϊχμαλωτιστῆ από τά νησιά Αἴγινα, Άνάφη, Σκίαθο, Σέριφο και Κέα 12.000 άνδρες, ενώ Χιώτες τεχνίτες επάνδρωναν τά τουρκικά ναυπηγεῖα. Η ίδια έξαρση παρουσιάζεται, όπως ἦταν φυσικό, κάθε φορά πού ή Τουρκία βρισκόταν σέ έμπόλεμη κατάσταση, ιδίως όμως κατά τόν ρωσοτουρκικό πόλεμο τοῦ 1770-1774. Έτσι, και πάλι άκούσια, Έλληνες βρίσκονται άντιμέτωποι Έλλήνων, γιατί, όπως και κατά τις προηγούμενες μεγάλες συγκρούσεις (ναυμαχία Ναυπάκτου, τουρκοβενετικοί πόλεμοι), ενώ ό ρωσικός στόλος χρησιμοποιούσε Έλληνες ναυτικούς, συμπατριῶτες τους σκλαβωμένοι ύποχρέωνονταν νά πολεμήσουν για τή δόξα τοῦ σουλτάνου. Η δράση τοῦ Κατσώνη λίγο άργότερα και ή συρροή πολλῶν νησιωτῶν στήν ύπηρεσία του είχε αποτέλεσμα νά περιοριστῆ για τό διάστημα εκείνο ή ναυτολογία σέ περιοχές μη νησιωτικές, όπως ή Κωνσταντινούπολη και ή Θράκη.

Άξίζει νά σημειωθῆ ή προσπάθεια τής Πύλης κατά τά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα νά επανδρώση τό στόλο της με τουρκικά πληρώματα, καθώς και ή ίδρυση ναυτικής Σχολῆς στήν Κωνσταντινούπολη, γεγονότα πού είχαν ως αποτέλεσμα νά περιοριστῆ ή ναυτολόγηση τών Έλλήνων στα νησιά Ὑδρα, Σπέτσες, Πόρο, Μύκονο και Ψαρά. Η συνεχής αφαίμαξη τοῦ δυναμικοῦ τών παραπάνω νησιῶν κούρασε τούς κατοίκους. Ό συγγρ. παρατηρεῖ ότι στα έγγραφα τών Ὑδραίων πρὸς τούς δραγομάνους τοῦ στόλου ή τόν καπουδάν πασά διακρίνουμε άδιαφορία πρὸς τις διαταγές τής Πύλης και ότι από τό τέ-

λος του 18ου αιώνα ή συμπεριφορά όλων των νησιωτών σχεδόν «προοιωνίζεται την ολόψυχον συμμετοχήν των εις την επανάστασιν» (σ. 63).

Στό δεύτερο κεφάλαιο (σ. 76-96) εξετάζεται το Σύστημα της ναυτολογίας (το παλαιότερο σχετικό σωζόμενο φερμάνι είναι του 1560). Τη διαταγή ναυτολογίας κοινοποιούσε συνήθως ο τσαούσης, ο οποίος έπωφελούνταν για να πάρη όχι εύκαταφρόνητο αριθμό γροσιών ως άμοιβή για τις υπηρεσίες του. Μεγάλες δυσκολίες προέκυπταν κάθε φορά για την εξεύρεση του όρισμένου αριθμού ναυτών, που έπρεπε να είναι κάτω των 40 ή 50 ετών και άνω των 15. Οι άνδρες αυτοί περνούσαν από επιλογή και οι κρινόμενοι ως άκατάλληλοι στέλνονταν πίσω. Κάθε τόπος έστελνε συνήθως άνδρες κάθε τέσσερα χρόνια, και τα υπόλοιπα τρία χρηματικό ποσό—έξυπνος τρόπος για να γεμίσει συγχρόνως το αυτοκρατορικό ταμείο. Ο συγγρ. εξετάζει λεπτομερώς τη διακύμανση του ποσοστού των ναυτολογουμένων και συμπεραίνει ότι κατά μέσον όρο η αναλογία ήταν ένας ατύτης ανά 10 ή 20 σπίτια, με εξαίρεση την Ύδρα, όπου ο αριθμός αυξανόταν αισθητά από χρόνο σε χρόνο. Τη θητεία, που ήταν, θεωρητικά τουλάχιστον, μονοετής, μπορούσαν να την εξαγοράσουν οι διάφορες κοινότητες. Ο συγγρ. παραθέτει κατάσταση των προσών που κατά τα έτη 1812-1814 συγκέντρωσαν μερικά νησιά για το ταμείο «προφανώς» του καπουδάν πασά. Στοιχεία άντλει από το κατάστιχο του Δραγομάνου του στόλου Κωνσταντίνου Μαυρογένη, το οποίο σκοπεύει να το δημοσιεύση άλλοτε.

Στό Γ' κεφάλαιο (σ. 96-114) εξετάζονται οι ειδικότητες και οι όνομασίες των Έλλήνων ναυτών του τουρκικού στόλου, που τις συναντούμε από τον 16ο αιώνα και ύστερα. Ο συγγρ. θεωρεί σκόπιμο ν' ασχοληθί με καθεμιά από τις ειδικότητες αυτές με τη σειρά που πρωτοεμφανίζονται (λεβέντες, μαριόλοι, κιορκετσήδες, γαλιοντζήδες, μαρινάροι, μελάχηδες κτλ.).

Οι συνθήκες διαβίωσης των πληρωμάτων εξετάζονται στό Δ' κεφάλαιο (σ. 115-128). Όπως θα περίμενε κανείς, οι πρώτοι σκοτεινοί αιώνες της Τουρκοκρατίας ήταν και οι σκληρότεροι για τους Έλληνες ναυτολογημένους. Και άργότερα όμως κάθε άλλο παρά εύχάριστη ήταν ή θητεία στό τουρκικά πλοία: δουλειά σκληρή, τροφή ελάχιστη, λιτή (παξιμάδια, κρεμμύδια, ξίδι, σκόρδα και σπανίως ψάρια), κανόνες υγιεινής άνύπαρκτοι με άποτέλεσμα την εξάπλωση επιδημιών. Με έξοδα του πλουσιότατου Έλληνα Γεωργίου Σταυράκη ή Σταυράκογλου χτίστηκε κατά τον 18ο αιώνα νοσοκομείο για τους γεμιτζήδες. Η συντήρησή του κατορθώθηκε χάρη στις προσφορές των φαναριωτικών κύκλων.

Ο συγγρ. τελειώνοντας την εργασία του διαπιστώνει, εκτός από την άρνητική πλευρά που είχε ή ναυτολόγηση, και μιá θετική προσφορά της: γιγάντωσε τη θέληση των σκλάβων για έλευθερία. Χαρακτηριστικά σημειώνει ότι δέν ήταν σπάνιες οι ανταρσίες των ελληνικών πληρωμάτων του τουρκικού στόλου. Επίσης ένα μέρος της επιτυχίας του ελληνικού ναυτικού κατά την Έπανάσταση όφείλεται στό ότι τα πληρώματά του άποτελοούνταν ως επί το πλείστον από παλιούς «μελάχηδες» που γνώριζαν τα αδύνατα σημεία του τουρκικού στόλου.

Όπως μπορεί κανείς να συμπεράνη από τα παραπάνω, ο συγγρ. εργάστηκε εύσυνείδητα, και στηριζόμενος σε πολλές μελέτες, αλλά κυρίως σε πη-

γές, ζωντάνεψε με συνέπεια μιάν ακόμη τραγική όψη τῆς σκληρῆς τουρκικῆς σκλαβιάς. Βέβαια καί ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει (Προλεγόμενα, σ. 14-15) ὅτι πάρα πολλά θά εἶχε νά πῆ κανεῖς, ἂν ἦταν δυνατὸν νά συμβουλευθῆ ἔγγραφα τῶν Ἀρχείων τῆς Ἀγκύρας καί τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καί ἡ εἰκόνα τῶν ἐλληρικῶν πληρωμάτων τοῦ τουρκικοῦ στόλου θά ἦταν ὀλοκληρωμένη. Ἀλλά, ἀφοῦ αὐτὸ δὲν ἐστάθη δυνατό, ἀρκοῦμαστε σὲ ὅσα μᾶς δίδει ὁ κ. Σφυρόερας καί ἐλπίζουμε, ὅπως καί ὁ ἴδιος (Προλεγόμενα, σ. 15), ὅτι ἡ ἐργασία του θά δώσῃ νέα ὥθηση γιὰ τὴν «περαιτέρω ἐρευναν τοῦ θέματος».

Α. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ

Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ἑβδομήκοντα. Ἐξ ἀγνώστου καί τὸ πρῶτον νῦν ἐκδιδόμενον χειρόγραφον. Ἐπιμέλεια, εἰσαγωγή, σχόλια Ἑμμ. Πρωτοψάλτη, Ἐπιτίμου Διευθυντοῦ τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, Ἀθήναι 1968. 8ο, σσ. 282.

Στὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ Μακεδόνα ἀγωνιστῆ Νικολάου Κασομούλη «Ἐνθυμήματα Στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, 1821-1833», ποῦ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν αἰμίμηστο Γιάννη Βλαχογιάννη σὲ 3 τόμους (Ἀθήναι 1939-1942), ἔρχεται νά προστεθῆ καί τὸ «Ἑβδομήκοντα» του, ποῦ τὸ ἐκδίδει γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ ἀγνώστο ὡς τώρα χειρόγραφο ὁ ἐπίτιμος διευθυντῆς τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους καί καθηγητῆς σήμερα τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς κ. Ἑμμ. Πρωτοψάλτης. Τὸ χειρόγραφο τοῦ «Ἑβδομήκοντα», ποῦ ἀνήκε σὲ κάποια οἰκογένεια τῆς Στυλίδας (τὸ ὄνομά της δὲν δηλώνεται), περιῆλθε τελευταῖα στὴν κυριότητα τοῦ ἐκδότη κ. Εὐτυχίου Βαγιονάκη, ὁ ὁποῖος καί ἀποφάσισε νά τὸ φέρῃ στὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

Στὸ κείμενο τοῦ «Ἑβδομήκοντα» ὁ ἐκδ. προτάσσει ἀρκετὰ ἐκτεταμένη εἰσαγωγή (σ. 7-39), στὴν ἀρχὴ τῆς ὁποίας ἀναφέρεται στὴν ἀξιόλογη δράση τοῦ Κασομούλη ὡς ἀγωνιστῆ καί λογιου, καί τονίζει τὴ σημασία τῶν «Στρατιωτικῶν Ἐνθυμημάτων» του γιὰ τὴ γνῶση τῆς περιόδου τῆς Ἐπαναστάσεως καί τῆς διακυβερνήσεως τοῦ Καποδίστρια, καθὼς καί τῆς ἱστορίας τοῦ ἐλληνικοῦ ἀρματολισμοῦ. Τὸ «Ἑβδομήκοντα» συντάχθηκε σὲ μιὰ περίοδο διακοπῆς τῆς συγγραφῆς τῶν «Ἐνθυμημάτων», ὅταν ὁ Κασομούλης ὑπηρετήσε κατὰ τὰ ἔτη 1836-1837 ὡς ἐπιτελικὸς ἀξιωματικὸς κοντὰ στὸν συνταγματάρχη Βάσο Μαυροβουνιώτη, στὸν ὁποῖο εἶχε ἀνατεθῆ ἡ δίωξη τῆς ληστείας στὴ Φθιώτιδα καί στὶς γειτονικὲς παραμεθόριες περιοχάς. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ «Ἑβδομήκοντα», ὅπως γράφει ὁ ἐκδ., ἐγκοιται στὸ γεγονός ὅτι στὸ κείμενο αὐτὸ περιλαμβάνονται πολλὰ εἰδήσεις σχετικὲς μὲ τὴν ἔκταση τῆς ληστείας στὴ Φθιώτιδα καί στὶς ἄλλες περιοχὰς τῶν ἐλληνοτουρκικῶν συνόρων κατὰ τὰ ἔτη 1836-1837. Παράλληλα ὅμως τὸ «Ἑβδομήκοντα» τοῦ Κασομούλη μᾶς δίνει καί ἀρκετὲς ἄλλες πληροφορίες, ποῦ ἀναφέρονται στὰ πολιτικὰ καί στρατιωτικὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰ πρῶτα ταραγμένα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος.

Κατόπιν ό κ. Πρωτοφάλτης αναφέρεται στη θλιβερή κατάσταση τής δημοσίας ασφαλείας, έξ αίτίας τής ληστείας που έκδηλώθηκε στην περίοδο τής αντιβασιλείας (τά σπέρματά της βέβαια βρίσκονται στην καποδιστριακή περίοδο) και έπεκτάθηκε από τó 1835 σέ όλóκληρη σχεδόν τήν έλληνική επικράτεια. Τά αίτια τής εμφάνισης τής ληστείας χωρίζονται σέ ψυχολογικά και πραγματικά. Στά ψυχολογικά αίτια κατατάσσεται κυρίως ή γοητεία που άσκούσαν στό λαό τά ήρωικά κατορθώματα τής κλεφτουριάς και του άγώνα τής έθνεγερσίας, τά όποια και άποτελούσαν παράδειγμα για μίμηση. Πολλοί από τούς άγωνιστές, κυρίως από εκείνους που νόμιζαν ότι άδικήθηκαν, στράφηκαν πάλι σέ μιá μορφή άρματολικού βίου και ήλθαν άντιμέτωποι με τó έλληνικό κράτος, που τó θεωρούσαν σάν ένα νέο «δοβλέτι». Τά πραγματικά πάλι αίτια τής ληστανταρσίας πρέπει νά αναζητηθούν στα άψυχολόγητα και άστοχα μέτρα τών Βαυαρών, οί όποιοι, χωρίς νά λάβουν ύπόψη τους τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν στο πρώτο έλληνικό μετεπαναστατικό κράτος, θέλησαν νά εφαρμόσουν θεσμούς έτοιμους, φερμένους από τή Βαυαρία. Θεμελιώδες σφάλμα τής αντιβασιλείας, όπως γράφει χαρακτηριστικά ό έκδ., υπήρξε ή διάλυση τών άτάκτων στρατευμάτων με τó διάταγμα τής 2/14 Μαρτίου 1833. Τά άλλα διατάγματα που άκολούθησαν καθιέρωναν νέον όργανισμό του τακτικού στρατού, από τόν όποίο άποκλείστηκαν οί περισσότεροι από τούς παλαιούς άγωνιστές. Έξάλλου ή άυστηρή πειθαρχία, ή βαριά εκπαίδευση και ή άντικατάσταση τής έθνικής ένδυμασίας με τά «φράγκικα» ή τά «στενά» ρούχα που θεσπίστηκαν για τις νέες μονάδες, άπομάκρυναν από τή στρατιωτική ύπηρεσία πολλούς αξιόλογους άνδρες. Έτσι, όσοι από τούς παλιούς άτάκτους δέν μπόρεσαν νά συμπεριληφθούν στον νέο τακτικό στρατό, δυσσαρεστημένοι από τά μέτρα τής αντιβασιλείας και μη γνωρίζοντας άλλο επάγγελμα από τó στρατιωτικό, διασκορπίστηκαν στην Πελοπόννησο και ιδίως στη Στερεά Έλλάδα και επιδόθηκαν σέ ληστρικές ενέργειες. Μερικοί μάλιστα από αυτούς μπήκαν στο τουρκικό έδαφος και συνέπραξαν με Τουρκαλβανούς ληστές.

Ό επιμελητής τής εκδόσεως, εξετάζοντας παρακάτω συνοπτικά τήν ιστορία τής ληστείας στην Έλλάδα, αναφέρεται πρώτα στις άτελέσφορες προσπάθειες τής αντιβασιλείας νά εξαλείψη τις ληστρικές συμμορίες, οί όποίες μολαταύτα εξακολούθησαν νά δρούν με άμείωτη ένταση και μετά τήν ένγλικίωση του Όθωνος. Μόνο έπειτα από τή μεταπολίτευση του 1843 και χάρη στην έλαστική πολιτική του Κωλέττη, κατά τó χρόνο που κυβέρνησε αυτός τή χώρα (1844-1847), περιορίστηκε κάπως τó κακό. Έστερα όμως από τó θάνατο του Κωλέττη ή ληστεία παρουσίασε νέα έξαρση και ή κατάσταση επιδεινώθηκε μάλιστα μετά τήν έξωση του Όθωνα. Τó φαινόμενο αυτό εξακολούθησε νά ύφίσταται και κατά τή διάρκεια τής βασιλείας του Γεωργίου του Α', όπότε συνέβη (1870) ή τραγική σφαγή του Δήλεσι τής Άττικής, που εξέθεσε τήν Έλλάδα στην κοινή ευρωπαϊκή γνώμη. Παρά τά άυστηρά μέτρα, που πήρε τότε και μετέπειτα ή Πολιτεία, ή ληστεία δέν εξαλείφθηκε όλóκληρωτικά από τή χώρα μας παρά μόνο τó 1928 επί τελευταίας κυβερνήσεως του Έλευθερίου Βενιζέλου.

Μετά από τά παραπάνω ό έκδ. παραθέτει (σ.22) μιá έπιλογή βιβλιογραφίας για όσους τυχόν ένδιαφέρονται νά γνωρίσουν με περισσότερες λεπτο-

μέρειες τὸ θέμα τῆς ληστείας στὴν Ἑλλάδα. Ἐπίσης, γιὰ νὰ ἐνημερωθῆ καλύτερα ὁ ἀναγνώστης, δημοσιεύει μερικά ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἀπὸ τὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, καθὼς καὶ ἀποσπάσματα τῆς ἐφημερίδας «Ἀθηνᾶ», ποὺ δείχνουν τὴν ἔκταση τῆς ληστείας στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα κατὰ τὸ 1835 καὶ 1836, στὴν περιοχὴ δηλαδὴ καὶ τὴ χρονικὴ περίοδο στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται καὶ τὸ «Ἡμερολόγιον» τοῦ Κασομούλη. Στὸ τέλος ἐπίσης τῆς εἰσαγωγῆς (σ. 39) ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως δίνει σύντομη περιγραφή τοῦ χειρογράφου, ἐκθέτει τὶς ἀρχές πάνω στὶς ὁποῖες στήριξε τὴν ἐκδοσὴ του καὶ σχολιάζει τὸ γνωστὸ ἤδη στρυφνὸ καὶ ἀσαφὲς ὕφος τοῦ Κασομούλη. Σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι ἡ περιγραφή αὐτὴ τοῦ χειρογράφου θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ γίνῃ στὴν ἀρχὴ καὶ ὄχι στὸ τέλος τῆς εἰσαγωγῆς, ὅποτε θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀποφευχθῆ καὶ ἡ ἐπανάληψη ἢ σχετικὴ μὲ τὸ περιεχόμενό του (σ. 11, 12 καὶ 39).

Τὸ κείμενο τοῦ «Ἡμερολογίου» ἐκτείνεται στὶς σελίδες 41-266 τοῦ βιβλίου. Οἱ ἀναγραφές ἀρχίζουν στὶς 25 Φεβρουαρίου 1836 καὶ λήγουν στὶς 30 Ὀκτωβρίου 1837, καλύπτουν δηλαδὴ ὅλο τὸ χρονικὸ διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Κασομούλης ὑπηρετήσε στὰ τμήματα τῆς ὀροφυλακῆς κάτω ἀπὸ τὶς διαταγές τοῦ Μαυροβουνιώτη. Εἶναι δύσκολο νὰ μιλήσουμε ἐδῶ, ἔστω καὶ περιληπτικά, γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ «Ἡμερολογίου», γιὰτὶ πρόκειται γιὰ πολλὰ μικρογεγονότα ποὺ ἀναφέρονται στὴ δράση διαφόρων ληστῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ στὴ δίωξή τους. Περιοριζόμαστε μόνο στὴ διαπίστωση ὅτι ὁ Κασομούλης σημείωνε σχεδὸν κάθε μέρα μὲ σχολαστικότητα καθετὶ ποὺ σχετιζόταν μὲ τὴν προσωπικὴ καὶ κυρίως μὲ τὴν ὑπηρεσιακὴ του ζωὴ.

Ἀντίθετα μὲ τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολούθησε ὁ Βλαχογιάννης κατὰ τὴν ἐκδοση τῶν «Στρατιωτικῶν Ἐνθυμημάτων» τοῦ Κασομούλη, ὁ νέος ἐκδότης ἀπέφυγε τὶς ἀπαράδεκτες προσθήκες καὶ ἄλλες ἐπεμβάσεις στὸ χειρόγραφο τοῦ «Ἡμερολογίου». Τὸ κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ μερικὲς σύντομες ἐπεξηγηματικὲς σημειώσεις σχετικὲς μὲ πρόσωπα, τόπους καὶ γεγονότα, ποὺ ἀναφέρει ἢ ὑπαινίσσεται ὁ Κασομούλης. Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως διορθώνει ἀκόμη καὶ μερικὲς παραδρομὲς τοῦ συγγραφέα, σχετικὲς μὲ ἡμερομηνίες ἀναγραφῆς τῶν γεγονότων (βλ. π. χ. σ. 203, σημ. 1, καὶ σ. 204, σημ. 1). Προσθέτουμε ὅτι παρόμοια διόρθωση θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ καὶ στὶς σ. 180-181, ὅπου ὁ Κασομούλης, ἀσφαλῶς ἀπὸ παραδρομὴ, σημειώνει τὴν 3ῃ Σεπτεμβρίου μετὰ τὴν 2α καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν 4ῃ Ὀκτωβρίου. Τὸ βιβλίον κλείνει μὲ πίνακες κυρίων ὀνομάτων (σ. 267-274) καὶ τοπωνυμίων (σ. 275-280).

Κλείνοντας τὴν παρουσίαση τῆς νέας αὐτῆς ἐργασίας τοῦ κ. Πρωτοψάλτη, μποροῦμε, νομίζω, νὰ τονίσουμε γενικὰ ὅτι ἡ ἐκδοση τοῦ «Ἡμερολογίου» τοῦ Κασομούλη, ποὺ φωτίζει ἀρκετὰ σημεία τῆς θλιβερῆς περιόδου τῆς ληστοκρατίας στὴν Ἑλλάδα, ἀποτελεῖ ἀξιόλογη προσφορὰ στὴ νεοελληνικὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη.

Εὐαγγέλου Κωφοῦ, Ἡ ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ 1878. Ἀνέκδοτα προξενικά ἔγγραφα μετὰ συντόμου ἱστορικῆς ἐπισκοπῆσεως, Θεσσαλονίκη 1969. 8ο, σσ. ιβ', 374. (Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀριθ. 104).

Ἄν εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἀκόμη καὶ σήμερα δὲν γνωρίζομε ὅσο καὶ ὅπως πρέπει τὴν ἱστορία τῆς μεγάλης ἐθνικῆς μας ἐπαναστάσεως, στὴν ὁποία ὀφείλομε τὴν παλιγγενεσία μας, πολὺ περισσότερο ἰσχύει ἡ διαπίστωση αὐτῆ γιὰ τὴν κατοπινὴ ἱστορία μας, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἱστορία τῆς προσπάθειας, τὴν ὁποία κατέβαλλεν ὁ Ἑλληνισμός, ἐλεύθερος καὶ ὑπόδουλος, γιὰ τὴν ἐθνικὴ του ὀλοκλήρωση. Νὰ γιατί δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολή, ἂν πρὶν ἀπὸ τέσσερα χρόνια χαρακτηρίζαμε περίπου ὡς «terra incognita» τὸν ἀντίκτυπο ποὺ εἶχε ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς στὴ Μακεδονία ἡ ἐξαιρετικὰ σοβαρὴ κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος κατὰ τὴν περίοδο 1875-1878.

Τὸν Αὐγούστο ὅμως τοῦ 1966 ἐκυκλοφόρησε ἡ ἔκδοσις τοῦ Ἀρχείου τοῦ Στεφάνου Νικ. Δραγούμη (Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν ἐπανάστασι τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία, Εἰσαγωγή καὶ ἐπιμέλεια ἸΩΑΝ. ΣΩΤ. ΝΟΤΑΡΗ, Θεσσαλονίκη 1966, 8ο, σσ. 444. Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀριθ. 85), ποὺ ἀνοιξε ρῆγμα σ' αὐτὴ τὴν ἄγνοια. Πιὸ σημαντικὴ ὅμως στάθηκε ἡ διεύρυνσις τοῦ πρώτου αὐτοῦ ρήγματος, ποὺ ἀκολούθησε. Καὶ τὴ διεύρυνσις αὐτῆ τὴν ὀφείλομε στὴν παραπάνω ἐργασία τοῦ κ. Κωφοῦ, Διευθυντῆ τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν καὶ εὐφῆμως γνωστοῦ συγγραφέως.

Γιατὶ ἂν μὲ τὴν ἐργασία τοῦ ὑποφαινομένου γινόταν πολὺ πιὸ γνωστὴ ἀπ' ὅ,τι ἦταν ἕως τότε ἡ ἐλληνικὴ ἐπαναστατικὴ δράσις στὴ Νότιο Μακεδονία, ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο ἕως τὸν Ἀλιάκμονα, περιοχὴ δηλαδὴ ποὺ σὲ καμιά περίπτωση δὲν διέτρεχε τὸν κίνδυνο νὰ χαθῆ γιὰ τὸν Ἑλληνισμό, ἡ ἐργασία τοῦ κ. Κωφοῦ ἐκτείνεται ἀπὸ πλευρᾶς χρόνου καὶ μετὰ τὸ Συνέδριον τοῦ Βερολίνου, ποὺ ἑτεράτισε τὴν κρίσις, καὶ σὲ χῶρο, τὸν ὁποῖο ἡ προγενέστερη Συνθήκη εἰρήνης τοῦ Ἀγ. Στεφάνου, παραγνωρίζοντας καὶ σφαγιάζοντας τὰ δίκαια τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἶχε κατακυρώσει στὸ νεοσύστατο βουλγαρικὸ κράτος, μὲ τὴν ἔξω ἀπὸ κάθε λογικὴ κολοσσιαία ἔκτασις ποὺ τοῦ ἔδινε. Εἶναι λοιπὸν ἡ ἐργασία τοῦ κ. Κωφοῦ, ἰδίως ἀπὸ πλευρᾶς ἐθνικῆς σημασίας, πιὸ σπουδαία ἀπὸ τὴν προηγούμενη καὶ ὀλοκληρώνει τὴν προσπάθεια νὰ γνωρίσωμε ὅ,τι ἕως τώρα πολὺ λίγο ξέραμε.

Δὲν θεωρῶ ἄσκοπο νὰ τονίσω καὶ κάτι ἄλλο, γιὰ νὰ φανῆ τὸ ἦθος τοῦ συγγραφέως. Ὄταν ὁ ὑποφαινομένος κατέφυγε καὶ στὸ ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν γιὰ τὴ λύσις προβλημάτων ποὺ μοῦ εἶχαν παρουσιαστῆ, ὁ κ. Κωφός, μοιλονότι εἶχε ἤδη ἀνακαλύψει τὸ θησαυρό, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλάει στὸν πρόλογο τῆς ἐργασίας του (σ. ια'), μοῦ ἐπρότεινε νὰ προχωρήσω στὴ συστηματικὴ ἔρευνα καὶ τοῦ Ἀρχείου τούτου καὶ νὰ συνεχίσω τὴν ἐργασία καὶ πέραν ἀπ' ὅσα τὸ Ἀρχεῖο Δραγούμη περιελάμβανε, ἀσχολούμενος μὲ τὸ θέμα στὸ σύνολό του. Ἐπέτρεπε δηλ. νὰ καρπωθῆ ἓνας ἄλλος ὅ,τι δικαιοματικὰ τοῦ ἀνῆκε. Ἡ τόσο ἐλκυστικὴ ὅμως πρότασίς του δὲν ἦταν δυνατὸ, γιὰ πολλοὺς λόγους, νὰ πραγματοποιηθῆ. Ἐτσι ἀρκέστηκα ἀπλῶς στὴ μερίαν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ στὴ Δυτ. Μακεδονία μετὰ τὴ Συνθήκη τοῦ Βερολίνου, προσφέροντας ὀρισμένους χαρακτηριστικὰς ἀποδείξεις, παρμένες ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου.

“Ό,τι χαρακτηρίζει την εργασία του κ. Κωφοῦ εἶναι ἡ ἄκρα εὐσυνειδησία καὶ μεθοδικότητα, καθὼς καὶ ἡ φανερὴ του προσπάθεια νὰ παρουσιάσῃ μιὰ ἐκδοσὴ ιδιαίτερα φροντισμένη.

Ὁ συγγρ., ὕστερ’ ἀπὸ τὴν κατατοπιστικὴν εἰσαγωγὴν του (σ. 1-10), παρουσιάζει τὸ ἱστορικὸ τῆς κρίσεως (σ. 11-44). Γιὰ τὸν ἀντίκτυπὸ τῆς στῆν Ἑλλάδα καὶ γιὰ τὴν ἐπανάστασιν στὴ Νότιο Μακεδονία ἦταν φυσικὸ νὰ βασιστῇ στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐργασίας τοῦ ὑποφαινομένου. Παρουσιάζει κατόπιν πολὺ παραστατικὰ τὴν ἐπανάστασιν τῆς Δυτ. Μακεδονίας, δηλ. τὸν ἀγῶνα καὶ τὶς ἐπιπτώσεις του, ποὺ ἀνάγονται ἀποκλειστικὰ στὴ δική του ἔρευνα. Ἀκολουθοῦν τὰ συμπεράσματά του (σ. 45-47), ποὺ δείχνουν μὲ πόση πληρότητα κατέχει τὸ θέμα του, μαρτυροῦν δὲ τὴν εὐθυκρισίαν του.

Στὰ συμπεράσματά του αὐτὰ θὰ εἶχαμε νὰ προσθέσωμε τὰ ἀκόλουθα. Ἡ ἀπραξία τῶν ἐλληνικῶν κυβερνήσεων κατὰ τὴν διετία 1876-78 δὲν ὀφείλεται μόνο στὴν ὑλικὴ ἀδυναμία τῆς Ἑλλάδος καί, γιὰ τὴν περιοχὴ ποὺ ἀπασχολεῖ τὸν συγγρ., στὴν ὑποτίμησιν τοῦ ἐλληνικοῦ ἢ ἐλληνόφρονος στοιχείου τῆς Δυτ. Μακεδονίας, ἀλλὰ καὶ στὴ φοβία ποὺ ἐδημιούργησαν οἱ ἀγγλικοὶ ἐκβιασμοί, ἀπότοκος τῶν ὁποίων στάθηκε ἡ διστακτικότητι καὶ ἀναποφασιστικότητι τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν, ἀκόμη καὶ ὅσων σκέπτονταν μονάχα «ἐλληνικά». Νά γιὰ τὴν ὁ Γεώργ. Φιλάρετος δὲν ἔπεφτε ἔξω, ὅταν, ἔστω καὶ μὲ κάποια δόσιν ὑπερβολῆς, ἐξέφραζε τὴ γνώμη ὅτι τὰ γεγονότα τοῦ 1878 ἔδειξαν πῶς «ἡ Ἑλλάς ἦτο ἀγγλικὴ ἀρμοστέια καὶ οὐχὶ κράτος ἀνεξάρτητον» (βλ. τὴν ἀρχὴν τοῦ προλόγου τῆς ἐργασίας του «Ἐξουκρατία καὶ βασιλεία ἐν Ἑλλάδι»).

Ἀκόμη, ἡ δραματικὴ μεταβολὴ ποὺ παρατηρήθηκε στὴ Δυτ. Μακεδονία εἴκοσι πέντε χρόνια ἀργότερα εἰς βάρος τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου τῆς ἀπὸ τὴν τόσο ἔντονη καὶ συστηματοποιημένη βουλγαρικὴ δράσιν, ὀφείλεται βέβαια «εἰς τὴν ἀβελτηρίαν τοῦ ἐπισήμου ἐλληνικοῦ κράτους», ὅπως ἐπισημαίνει ὁ συγγρ., τούτῃ ὁμως ἦρθε ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἤττας τοῦ 1897, ἡ ὁποία ἐδημιούργησε αἰσθήματα ἀπελπισίας καὶ ἀπογνώσεως στὶς ψυχὰς τῶν Μακεδόνων, ποὺ ἐβλεπαν ὅτι δὲν μπορούσαν πιά νὰ βασίζωνται σ’ ἓνα κράτος τόσο ἀδύνατον καὶ ἀνοργάνωτον, σὲ ἀντίθεσιν πρὸς τὴ βουλγαρικὴ ἡγεμονίαν ποὺ ἔσφυζε ἀπὸ ζωὴ καὶ παρουσίαζε ἀξιοθαύμαστη ὀργανωτικὴ δύναμιν.

Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν ἀκολουθοῦν τὰ δημοσιευόμενα ἐγγράφα, ποὺ, ὅπως γράφει ὁ συγγρ., «παρουσιάζουν ἀνάγλυφον τὴν κατάστασιν, τὸ ἄγχος, τοὺς πόθους καὶ τοὺς ἀγῶνας τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ καθ’ ὅλον τὸ κρίσιμον ἔτος 1878» (σ.3). Προτάσσεται ὁ χρησιμώτατος πίνακας, στὸν ὁποῖο τὸ καθὲ ἐγγράφον παρουσιάζεται μὲ τὸν αὐξοῦντα ἀριθμὸν του, τὸν ἀριθμὸν πρωτοκόλλου καὶ τὴν ἡμερομηνίαν του, τὰ ὀνόματα ἀποστολέως καὶ παραλήπτου καὶ, τέλος, περίληψίς του. Προηγοῦνται τὰ ἐγγράφα τοῦ Ἑλληνικοῦ Γεν. Προξενείου Θεσσαλονίκης (σ. 75-182), δηλ. ἀναφορὰς καὶ ἐκθέσεις πρὸς τοὺς ὑπευθύνους τῆς ἐλληνικῆς Διπλωματικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Γεν. Προξένου Κ. Βατικιώτη, ποὺ ὑπηρετήσῃ πολὺ ἀποδοτικὰ τὸ ἐλληνικὸν κράτος καὶ συνάμα τὸν Ἑλληνισμὸν τῆς Μακεδονίας στὴ Θεσσαλονικὴ ἐπὶ δεκαπέντε ὀλόκληρα χρόνια (1866-1881). Στὰ ἐγγράφα του αὐτὰ παρακολουθοῦμε τὴν κακὴν κατάστασιν τῶν Τούρκων, ἀποτέλεσμα τῆς ἤττας τοὺς ἀπὸ τοὺς Ρώσους, τὸ πνεῦμα καὶ τὶς διαθέ-

σεις του Ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας, τὶς ἐνέργειες τοῦ Ἑλληνοσ Γεν. Προξένου, ὁ ὁποῖος, συμμορφούμενος μὲ τὴν ἐπίσημη πολιτικὴ τῶν ἑλληνικῶν κυβερνήσεων καὶ τὶς σχετικὲς ὁδηγίες τῶν πρὸς αὐτόν, προσπαθοῦσε νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ὑποθαλπόμενη ἀπὸ τὴν ἀνεπίσημη Ἑλλάδα ἐξέγερση τῶν Μακεδόνων καὶ τὴν ἐπανάσταση στὸν Ὀλύμπο καὶ τὰ Πιέρια. Παρεμβάλλονται (ἀπὸ 25 Ἀπριλ. ἕως 10 Μαΐου 1878) μερικὰ ἔγγραφα τοῦ Γραμματέως τοῦ Προξενίου Σπυρ. Δάτσικα, ποὺ ἀντικαθιστοῦσε τὸν Βατικιώτη, ὅταν αὐτὸς μὲ ἀπαίτηση τῶν Τούρκων ἀνακλήθηκε προσωρινὰ στὴν Ἀθήνα, ἐπειδὴ θεωρήθηκε ὑποκινητὴς τῆς ἐξεγέρσεως ἐκείνης. Ἀκολουθοῦν καὶ πάλι ἔγγραφα τοῦ Βατικιώτη, ποὺ εἶχε ἐπανέλθει στὴ θέση του, στὰ ὁποῖα εἰκονίζεται ἡ κατάσταση μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ὀλύμπου, ἡ ἐξέγερση τῆς Δυτ. Μακεδονίας, ποὺ παρακολουθεῖται ὅμως ἀπὸ μακριά, γιατί ἡ περιοχὴ τῆς δὲν ἀνῆκε στὴ δικαιοδοσίᾳ του, καί, τέλος, οἱ βουλγαρικὲς ἐνέργειες στὴ ΒΑ. Μακεδονία κατὰ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1878.

Ὁ δεῦτερος φάκελος περιλαμβάνει ἔγγραφα τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενίου Βιτωλίων (Μοναστηρίου) (σ. 183-249), ποὺ ἀναφέρονται στὰ γεγονότα τῆς Δυτ. Μακεδονίας πρὶν, κατὰ καὶ μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ὀλύμπου, ὡς τὸ τέλος τοῦ 1878. Εἶναι τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα ἔγγραφα τοῦ τόμου, ὁ ἄγνωστος θησαυρὸς ποὺ ἀνακάλυψε ὁ συγγραφέας. Τὰ πρῶτα ἀπ' αὐτὰ εἶναι τοῦ Γραμματέως τοῦ Προξενίου Νικ. Σκωτίδη¹, ὁ ὁποῖος καὶ τὸ διηύθυνε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀπουσίας τοῦ Προξένου στὴν Ἀθήνα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα καὶ πολὺ περισσότερα εἶναι τοῦ Προξένου Πέτρου Λογοθέτη. Ὅπως γράφει ὁ συγγρ., οἱ ἀναφορὲς καὶ ἐκθέσεις τοῦ τελευταίου τούτου διακρίνονται «διὰ τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴν τῶν γεγονότων καὶ τὴν βαθεῖαν γνώσιν τῆς ψυχολογίας τῶν κατοίκων τοῦ τόπου» (σ. 4).

Σὲ τρίτο καὶ τέταρτο φάκελο ἀκολουθοῦν τὰ ἔγγραφα τῶν Ἑλληνικῶν ὑποπροξενίων Σερρών (σ. 250-276) καὶ Καβάλας (σ. 277-292), ποὺ διευθύνονταν ἀπὸ τοὺς ὑποπροξένους Ἰω. Παπακωστόπουλο καὶ Ἀριστ. Παππαδόπουλο καί, στὴν ἀπουσία τοῦ τελευταίου, ἀπὸ τὸν Πέτρο Βουλγαρίδη. Τὰ ἔγγραφα τοῦτα εἰκονίζουν τὴν κατάστασιν ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς περιοχὰς τῶν ὑποπροξενίων ἀπὸ πλευρᾶς ἑλληνικῆς καὶ βουλγαρικῆς δραστηριότητος.

Σὲ πέμπτο φάκελο (σ. 293-302) ὑπάρχουν ἔγγραφα καὶ τηλεγραφήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν πρὸς τὸν Γεν. Πρόξενον στὴ Θεσσαλονίκη, ποὺ τὸν ἐνημερώνουν γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς καταστάσεως ἢ τοῦ παρέχουν ὁδηγίες καὶ τοῦ δίνουν ἐντολὰς.

Ἀκολουθεῖ ὁ ἕκτος καὶ τελευταῖος φάκελος (σ. 303-344), ποὺ περιλαμβάνει ἐπιστολὰς πρακτόρων, ὀπλαρχηγῶν, τοπικῶν παραγόντων καὶ ἱεραρχῶν ἀπὸ ὅλα τὰ διαμερίσματα τοῦ Μακεδονικοῦ χώρου, οἱ ὁποῖες ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Γεν. Πρόξενον τῆς Θεσσαλονίκης καὶ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσες.

Τὸν τόμο συμπληρώνουν τὰ εὑρετήρια: τῶν τοπωνυμίων (σ. 347-355), τῶν κυρίων ὀνομάτων (σ. 356-365) καὶ τῶν λέξεων (σ. 366-372).

Στὸ τέλος προστέθηκαν ἐννέα φωτογραφίες προσωπικοτήτων ποὺ πρω-

1. Ἐνῶ στὰ ἔγγραφα ὑπάρχει ὁ τύπος «Σκωτίδης», ὁ συγγρ. στὴν εἰσαγωγὴ χρησιμοποιοῖ τὸν τύπο «Σκωτίδας» (σ. 4) καὶ προκαλεῖ κάποια σύγχυση ὡς πρὸς τὸ ποῖος ἀπὸ τοὺς δύο τύπους εἶναι ὁ ὀρθός.

ταγωνίστηκαν στὰ μνημονεύμενα γεγονότα, καὶ ἑπτὰ φωτοτυπίες χαρακτηριστικῶν ἐγγράφων, καθὼς καὶ χάρτης τῆς Μακεδονίας, τὸν ὁποῖο κατέστρωσε ὁ συγγρ. καὶ ἐξέτελεσε ὁ καθηγητὴς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου κ. Νικ. Μουτσόπουλος.

Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσθ τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Κωφοῦ φαίνεται καθαρὰ πόσο ἀγαποῦσαν οἱ Μακεδόνες τὴν ἑλληνικὴν ἰδέα, γιὰ τὴν ὁποία καὶ ἀγωνίστηκαν, παρὰ τὴν πολὺ μικρὴ βοήθεια ἀπὸ μέρους τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, καὶ πόσο ὑπέφεραν ὅταν, μετὰ τὸ τέλος τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ὁ τόπος τους ἐξακολούθησε νὰ παραμένῃ κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Τούρκων· πόσο ἐπίσης ἀπογοητεύτηκαν ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο, ὅταν εἶδαν τὰ ὄνειρά τους νὰ διαψεύδωνται, καὶ—τὸ σπουδαιότερο—τί καλλιεργήθηκε μέσα τους ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευση αὐτή. Τὸ τελευταῖο τοῦτο ἐκδηλώνει σὲ ἐπιστολὴ του ἀπὸ τὴ Χρούπιστα τῆς Δυτ. Μακεδονίας, στίς 2 Νοεμβρ. 1878, ὁ Ἕλλην πράκτωρ Ἄν. Πηχεῶν, γράφοντας τὰ ἀκόλουθα: «Οἱ Χριστιανοὶ κάτοικοι τῶν μερῶν τούτων εἰς τοιαύτην περιῆλθον κατάστασιν, ὥστε οὐ μόνον ρωσοβουλγαρικὰς συμμορίας, ἀλλὰ καὶ Ἰνδοσινικὰς με ἀνοικτὰς ἀγκάλας θέλουσι δεχθῆ, ἐὰν αὐταὶ προκηρύξωσι τὴν ἀπὸ τοῦ ὑπάρχοντος ζυγοῦ ἀπελευθέρωσιν. Πάντες εἶχον ἐστραμμένα τὰ βλέμματα τέως πρὸς τὴν ἐλευθέρωσιν Ἑλλάδα ὡς πρὸς πολικὸν ἀστέρα καὶ ἀπὸ αὐτῆς προσεδόκουν τὸ πᾶν, ἀλλ' ἤδη, ἀπολέσαντες τὰς περιουσίας, προσβαλλόμενοι καθ' ἑκάστην τὴν οἰκογενειακὴν τιμὴν καὶ βλέποντες τὰς ἑαυτῶν γυναῖκας καὶ θυγατέρας ἀτιμαζομένας ὑπὸ τῶν ἀτάκτων σιφῶν, κινδυνεύοντες δὲ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν καὶ αὐτὴν τὴν ζωὴν, στρέφουσιν ἀπανταχόσε τὰ βλέμματα, ὅπως ἴδωσιν ἰσοσῆρα. Κυκλοφορησάσης δ' ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν τῆς φήμης, ὅτι ρωσοβουλγαρικαὶ συμμορίαὶ προσελεύθουσιν πρὸς νότον πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν Χριστιανῶν, ἐναγώνιοι προσβλέπουσιν πρὸς τὴν στιγμὴν ἐκείνην, καθ' ἣν αὐταὶ μέλλουσι νὰ φθάσωσι καὶ ἐνταῦθα. Αἱ πρὸς αὐτοὺς γινόμεναι παρατηρήσεις, ὅτι ὁ σλαβικὸς ζυγὸς ἔσται ἀφορητότερος τοῦ νῦν, οὐδεμιᾶς τυγχάνουσιν ἀκροάσεως παρ' αὐτοῖς. Εἰς τοιαύτην ἀπόγνωσιν περιῆλθον οἱ κάτοικοι τῶν μερῶν τούτων, ἀφοῦ ὁ πολικὸς αὐτῶν ἀστὴρ ἐσβέσθη...» (σ. 340). Ἔστερ' ἀπ' αὐτὰ καὶ ὅσα ἄλλα, τρισχειρότερα, ἐπακολούθησαν μετὰ τὴ βουλγαρικὴ δρᾶση ὡς τὸ 1904 εἶναι νὰ θαυμάζῃ κανεὶς, πῶς ἡ Μακεδονία δὲν χάθηκε τελικὰ γιὰ τὸν Ἑλληνισμό.

Ὁ κ. Κωφὸς γιὰ τὴν τόσο εὐσυνείδητη ἐργασία του εἶναι ἄξιος θερμῶν συγχαρητηρίων.

ΙΩΑΝ. ΣΩΤ. ΝΟΤΑΡΗΣ